گەڕەکەکانی شاری هەولێر
لە سەرژمێرییە فەرمییەکانی
ڕۆژگاری پاشایەتیدا
(١٩٤٧-١٩٥٨)

د. دڵشاد مەحموود عەبدولڕەحمان
بەشی مێژوو – کۆلێژی ئاداب
زانکۆی سەڵاحەددین/ هەولێر

پێشەکی:

گرنگیی توێژینەوە: ئەم لێکۆڵینەوەیە کە لە ژێر ناونیشانی "**گەڕەکەکانی شاری هەولێر لە سەرژمێرییە فەرمییەکانی ڕۆژگاری پاشایەتیدا (١٩٤٧-١٩٥٨)**"، هەوڵێکی زانستییە بۆ بەدواداچوون و لێکدانەوەی ئەو هۆکار و فاکتەرە زەق و گەورانەی کاریگەرییان لەسەر بارودۆخی کۆمەڵایەتیی شاری هەولێر هەبووە لە ماوەیەکی دیاریکراوی هەستیاردا. هەرچەندە ژمارەیەك توێژینەوەی ئەکادیمی (دکتۆرا و ماستەر)، لەسەر شاری هەولێر نووسراون لەم چەند ساڵەی ڕابردوودا، بەڵام ئەم ماوە مێژووییەی هەولێر و توێژینەوەی کۆمەڵایەتی لەسەر گەڕەکەکانی هەولێر لە چلەکان و پەنجاکانی سەدەی بیستەمدا، بە شێوەیەکی زانستی ئەنجام نەدراوە. گرنگیی ئەم بابەتە لەوەدا خۆ دەنوێنێت، کە شارێکی کەونارا و گرنکیی نێو شارە کوردییەکانی کوردستانی باشووری، لە ماوەیەکی مێژوویی دیاریکراودا کردووەتە ئامانجی توێژینەوە.

پێکهاتەی توێژینەوە: توێژینەوەکە دەروازەیەك و دوو باسی سەرەکی لەخۆ دەگرێت؛ لە دەروازەدا بە پوختی باسی گرنگی و بایەخی مێژووی ئاوەدانیی شاری هەولێر لە سەردەمە مێژووییە جیاوازەکان شەنوکەو کراوە. باسی یەکەمیان تایبەت

کراوە بۆ باسی گەڕەکەکانی قەڵای هەولێر، کە بە شێوەیەکی ورد و زانستیانە هەوڵدراوە زانیارییە فەرمییەکانی حکومەتی عیراقی لە میانەی سەرژمێرییەکانی ساڵانی (١٩٤٧) و (١٩٥٧) سەبارەت بە گەڕەکەکانی سەرقەڵا لەو ماوە مێژووییەدا شی بکرێنەوە و پەنجە لەسەر لایەنە بەهێز و لاوازەکانی باری ئاوەدانیی ئەو گەڕەکانە بکرێت. باسی دووەم تەرخانکراوە بۆ باسی گەڕەکەکانی خوارەوەی قەڵا، کە بە کورتەك ناسراوە. لە میانەیدا، ئاماژە بە هەڵکەوتە و شوێنی جوگرافی هەر گەڕەکێکیان کراوە و داتا و زانیارییەکانی سەرژمێرییە فەرمییەکانی سەردەمی پاشایەتی لە عیراق (١٩٤٧-١٩٥٧) لەگەڵ واقیعی ژیانی کۆمەڵایەتیی دانیشتوان و پەرەسەندنە دیمۆگرافییەکان لێکترگرێدراون.

ڕێبازی توێژینەوە: توێژەر بۆ گەیشتن بە دەرەنجامێکی باشتر و زانستیانەتر هەردوو ڕێبازی گێڕانەوەی مێژوویی و ڕێبازی راڤەکاری پەیڕەو کردووە لە نووسینی توێژینەوەکەدا. چونکە بابەتە کۆمەڵایەتییەکان پێویستییان بە پاشخانی مێژوویی هەیە بۆ تێگەیشتن و لێکدانەوەیان و هەڵوەستە لەسەرکردنیان.

سەرچاوەکانی توێژینەوە: بۆ ئامادەکردنی ئەم توێژینەوەیە پشت بە چەند سەرچاوەیەکی زانستی و جێی باوەڕ بەستراوە بە زمانە جیاوازەکان. هەر لە بەڵگەنامە و بڵاوکراوە حکومییەکان و کتێب و وتار و توێژینەوەکان.

دەروازە:

مێژووی دروستبوونی شاری هەولێر و ئاوەدانی تیایدا، دەگەڕێتەوە بۆ مێژوویەکی دێرین. بەسەرهات و چیرۆکی ئاوەدانی و نیشتەجێبوون لەم شارەدا، بە هۆی کۆنی و دروستبوونی لە چاخە کۆنەکاندا، هەمەچەشنە و دیوی راستییەکان بە روونی تا ئێستا دەرنەکەوتووە. گرنگترین شوێنەوار و بەڵگەی نیشتەجێبوون و باری ئاوەدانی لەم ناوچەیەدا، گردی (قالینج ئاغا)یە بە دەربڕینی ئەمڕۆی ناوچەکە، کە لە مێژوویەکی زۆر دواتردا ئەم ناوەی لێنراوە. پاشماوەی بیناسازیی چەند خانوویەکی ئایینی و یەکەی نیشتەجێبوون و گۆڕستان، ئاماژەیەکی روونە بۆ گەشەی ئاوەدانیی قالینج ئاغا لە هەزارەی پێنجەم و چوارەمی پێش زایین (حوسێن، ٢٠١٩، ل١٦). هەر لەبەر ئەوەشە دەوترێت ناوی هەولێر پێش قەڵاکەی کەوتووە (اسماعیل، ١٩٧١، ص٦١). دواتر قەڵای هەولێر لەسەر گردێکی دەستکرددا، بە دووری یەك میل، لە گردی قالینج ئاغا بنیاتنراوە (حجارة، سومر، ١٩٧٠، ص٣١). قەڵاکە بە یەکێك لە شارە دێرینەکانی جیهان هەژمار دەکرێت، کە تا ئێستا زیندووە و لە دێرینیدا رۆچووە بەناخی مێژوودا، بە بەردەوامییش ئاوەدان بووە و پارێزگاری لە ناوە کۆنەکەی خۆی کردووە بە گۆڕانێکی کەم (زاخار، ١٩٩٥، ل٤٣).

گرنگی و بایەخی شاری هەولێر لە چاخە کۆنەکاندا کاتێك دەرکەوت، کە بووەتە مەڵبەندی خواوەندەکانی عەشتاری ئاشووری. لەو بەرەنجامەشدا بووەتە خاوەن پێگە و شوێنێکی پیرۆز و خاڵی بەیەکگەیشتنەوەی کاروانە بازرگانییەکان (لسترنج، ١٩٥٤، ص١٢٠؛ باقر و سفر، ١٩٦٦، ص٣). هەر لە قۆناغی مێژووی کۆندا، شارەکە ماوەیەك بووەتە پایتەختی شانشینی حەدیابی ئارامی (سترك، ١٩٣٣، ج١، ص٥٧١). ماوەیەکی زۆریش کەوتووەتە نێو قەڵەمڕەویی ئەو دەسەڵاتدارێتییانەی لە چیاکانی زاگرۆس دروستبوونە، وەك: گووتییەکان و کاشییەکان (باقر، ١٩٥٢، ج١، ص١٢٩-١٣٠)

لەو سەردەمە کۆنەیدا، شاری هەولێر لە ئەنجامی چەند هۆیەکی زانراو، خەڵکی تەنیا لەنێو شووره قایمەکانی شاردا (قەڵا)، نیشتەجێ ببوون و ژیانیان دەگوزەراند. قەڵا ئەو شوێنە ئارام و لەبارە بوو، خەڵکی بەرانبەر بە هەڕەشە و هێرشی دوژمنان وەك شوێن ژیانێکی لەبار، بە مەبەستی بەریگریکردن لەخۆ و خۆپارێزی لە

هێرشی داگیرکاری، لە دێر زەمانەوە تیایدا ژیاون. شاری هەولێر لە ئاکامی سروشتە تایبەتەکەی، بونیاتنانی لەسەر بەرزایی لە نزیك ناوچە شاخاوییەکان، بە درێژایی مێژوو، دەسەڵاتداران زۆرتر وەك بنکەیەکی سەربازی و کارگێڕی مامەڵەیان لەگەڵدا کردووە (الزرکانی، ۲۰۱۳، ص۵۳).

لە قۆناغی مێژووی ئیسلامیدا، شاری هەولێر دەگمەن نەبێت لە سەرچاوەکانی وڵاتناسان و گەڕیدە ئیسلامییەکان ناوی نییە. بە تایبەت لە سێ سەدەی سەرەتای مێژووی ئیسلامی. لە کۆتاییەکانی سەدەی سێیەمی کۆچی و سەرەتاکانی سەدەی چوارەم (سەدەکانی نۆیەم و دەیەمی زایینی) ناوی هەولێر (اربل) لە سەرچاوەکاندا هاتووەتەوە بەرباس (ابن خرداذبه، ۱۹۷۱، ص٦).

شاری هەولێر لە سەدەکانی ناوەڕاستدا، بە تایبەت لە سەدەکانی دوانزەیەم و سیانزەیەمی زایینیدا، شارێکی گەشاوە بووە و رۆڵێکی ژیاریی دیاری بەخۆوە بینیوە (حسین، ۱۹۷٦، ص۲۹؛ حسین، ۲۰۰٦، ص۲۲). لەو ماوەیەدا کەوتووەتە ژێر دەسەڵاتدارێتیی هۆزی هەزبانیی کوردی (محمود، ۱۹۹۰، ص ص٤٠-۹۰). شاری هەولێر لە سەردەمی مەلیك موعەزەم موزەفەرەددین کۆگبەری (۱۱۹۰-۱۲۳۳ز) گەشە و گەورەبوونێکی بەرچاوی بەخۆوە بینیوە لەبەر ئەوەش لە لایەن هەندێك توێژەر و مێژوونووس بە سەردەمی زێڕینی شارەکە وەسفکراوە (سترك، ۱۹۳۳، ج۱، ص۵۷۱).

لەو رۆژگارەدا، سەرباری قەڵا ئاوەدانیی زیاتر لە بەشی خوار قەڵا پەیدا بووە، کە لە دواتر پێی وتراوە (کورتەك). پاشماوە و شوێنەوارەکانی ئەو گەشە و گەورەبوونەی ئەو سەردەمە تا ئەمڕۆش دەتوانرێت وێنا بکرێت. شارەکە لە سەردەمی فەرمانڕەوایی ناوبراودا گەیشتە لووتکەی ئاوەدانی و پەرەسەندن، بە هۆی بەرقەراربوونی ئاسایش و بە پەرۆشیی فەرمانڕەوا بۆ ژیانی خەڵك (حوسێن، ۲۰۱۹، ل٥٤). لە سەردەمێکی دواتردا، جارێکی دیکە باری ئاوەدانیی شارەکە، بە هۆی بێ خزمەتی و شەڕوشۆڕی زۆرەوە، کە بەسەر ناوچەکەدا هاتووە، رووەو کزی هەنگاوی هەڵگرتووە (علیاوەیی، ۱۹۹۲، ص ص۱۰۵-۱۱۵).

لە قۆناغی مێژووی نوێدا، دوای ئەوەی شاری هەولێر یەکێك لە قەڵا و شارەکانی میرنشینی سۆرانی پێکدەهێنا، لە سەدەی شانزەهەمدا پاش کوژرانی میری

سۆران (عیزەددین شێر) لە لایەن عوسمانییەکانەوە، ساڵی (١٥٣٥) شارەکە کەوتە نێو قەڵەمڕەویی دەوڵەتی عوسمانییەوە (البدلیسي، ٢٠٠١، ص ص٤٥٩-٤٦٠). بەپێی بەڵگەنامەکانی بەردەست، کە مێژووەکەی بۆ ساڵی (١٥٤٢) دەگەڕێتەوە، شاری هەولێر لە دەستپێکی حوکمڕانیی عوسمانیدا بە پێچەوانەی بۆچوونی سەرچاوە مێژووییەکان، ئاوڕی لێدراوەتەوە و لە رووی کارگێڕییەوە وەك ویلایەت مامەڵەی لەگەڵدا کراوە، کە شاری هەولێر مەڵبەندی ویلایەتەکە بووە و دوو سنجەقیشی: (سنجەقی باجوانلو و سنجەقی هەریر و دوین) هەبووە. ژمارەی نێری دانیشتووانی شارەکە بریتیبووە لە (١٣٧٩) کەس، کە (٩٤٧) کەسیان موسڵمان و (١٧٣) کەسیان مەسیحی و (٢٥٩) کەسیان جوو بوونە. هەر بە گوێرەی ئەو بەڵگەنامەیە، شاری هەولێر لەو رۆژگارەدا لە هەشت گەڕەك پێکهاتووە (مراد، ٢٠١٥، ص ص١٨، ١١٤). پاش تێپەڕینی ماوەیەکی کەم، بە گوێرەی بەڵگەنامەیەك، کە مێژووەکەی دەگەڕێتەوە بۆ ساڵی (١٥٤٤)، بارودۆخە کارگێڕییەکە گۆڕانی بەسەردا هاتووە و هەولێر بووەتە سنجەقێك سەر بە ویلایەتی بەغدا و لە دواتریشدا، بەپێی بەڵگەنامەیەکی دیکە، کە مێژووەکەی دەگەڕێتەوە بۆ ساڵی (١٥٧٩)، هەولێر بووەتە پاشکۆی ویلایەتی شارەزوور، کە مەڵبەندی ویلایەتەکە شاری کەرکووك بووە (بیات، ٢٠٠٧، ص ص٢٩٦-٣٠٠، ٣٠٢، ٣٦٦).

ئەوەی لەو بەڵگەنامانە تێبینی دەکرێت، باری ئاوەدانی هەولێر لە خوار قەڵادا ئاوەدانە و هێشتا شارەکە شادەماری ژیانی تێدا لاواز نەبووە (مراد، ٢٠١٥، ص١١٤). تەنانەت گەڕیدەی ئەڵمانی (لیۆنهارد راووڵف)(LeonhardRauwolf) (١٥٣٥-١٥٩٦)، کە لە کۆتاییەکانی ساڵی (١٥٧٤)دا سەردانی شارەکەی کردووە، بە شارێکی گەورەی وەسف کردووە (راولف، ٢٠٠٨، ص٢٢٧). بەڵام لە سەدەکانی دواتردا، لە سایەی حوکمڕانیی عوسمانیدا، شارەکە بایەخی بە شێوەیەکی بەرچاو لەدەستدا. لەبەر ئەوەش جێی سەرنجی گەڕیدە و بیانییەکانی سەدەکانی حەڤدە و هەژدە و نۆزدەهەم نەبووە و بە شارێکی بچووك وەسفیان کردووە.

شاری هەولێر لە لایەن عوسمانییەکانەوە وەك قەزایەکی بچووکی فەرامۆشکراو مامەڵەیان لە تەکدا کرد. بایەخی پێویستیان، بە بەراوردکردن بە سەردەمە

مێژووییەکانی پێشتر، بە شارەکە نەدا (هروتی، ٢٠٠٨، ص٥٧). دەسەڵاتدارانی عوسمانی ئەوەندەی بە تەنگ کۆکردنەوەی باج و خەراجی ناوچەکە و لێسەندنی خاوە بوون لە دانیشتوان، نیو ئەوەندە لە خەمی پێشخستنی شارەکەدا نەبوونە. تەنانەت باشترین زەوییەکانی هەولێر لە لایەن عوسمانییەکانەوە دەستیان بەسەردا گیرا و خرانە سەر لیستە دوورودرێژەکەی (موڵکەکانی هەمایۆنی)، کە بەناوی سوڵتانی عوسمانییەوە دەکران (قادر،گۆڤاری کاروان، ١٩٩٠، ص١١٦). شارەکە تا سەدەی نۆزدەهەم، بارێکی ئاواکاری پێشکەوتووی ئەوتۆی بەخۆوە نەبینیوە کە شیاوی باس بێت.

بەپێی چەند زانیارییەك، باری ئاوەدانیی شاری هەولێر لە سەدەی نۆزدەهەمدا پەرەسەندنی بەخۆوە بینیوە، (مونشی بەغدادی) کە ساڵی (١٨٢٢) سەردانی هەولێری کردووە، باری ئاوەدانی شارەکە بە بووژاوە وەسف دەکات و پێی وایە ماڵەکانی شاری هەولێر پێنج هەزار ماڵە، ئەوانەی سەر قەڵا هەزار ماڵ و ئەوانەی خوار قەڵاشی بە چوار هەزار ماڵ هەژمار کردووە (البغدادی، ١٩٤٨، ص ص٧٦-٧٩).

ئەم گەشەکردن و پەرەسەندنە لە کۆتاییەکانی سەدەی نۆزدەهەم و سەرەتاکانی سەدەی بیستەمدا، لە ڕۆشنایی زانیاریە مێژووییەکانی ساڵنامەکانی ویلایەتی مووسڵ گەورەتر بەرچاو دەکەوێت. لەم ڕووەوە، دکتۆر جەبار قادر توێژینەوەیەکی زانستی و جێی بایەخی نووسیوە (قادر، گۆڤاری کاروان، ١٩٩٠). لە کۆتاییەکانی ڕۆژگاری عوسمانیدا، شاری هەولێر لە دوو بەشی سەرەکی پێکدەهات: قەڵا و خوارەوەی قەڵا، کە ئەمەی دواییان پێی دەوترا(کورتەك) (دەباغ، گۆڤاری هەولێر، ١٩٩٩، ل١٢٦). هەردوو بەشەکە بەسەر یەکەوە بریتیبوون لە حەوت گەڕەکی سەرەکی (حوسێن، ٢٠١٩، ل١٣٥). بەشی قەڵا، کە سێ گەڕەکی لەخۆ دەگرت، ئەمانە بوون: (سەرا، تۆپخانە و تەکیە).دانیشتوانیان بریتیبوون لە ئاغا و خاوەن موڵك و دەوڵەمەند و بازرگانەکان، واتە ئەریستۆکراتەکانی شار. بەشی کورتەك، بە نۆرەی خۆی لە چوار گەڕەك پێکدەهات: (تەعجیل یەهود، تەعجیل ئیسلام، عەرەب، خانەقا)، دانیشتوانیان بە زۆری لە کرێکاران و پیشەوەرەکان و جووتیارەکان پێکدەهات (رسول، ٢٠٠٥، ص٢٦-٢٧).

بە گوێرەی زانیارییەکانی یەکەم ساڵنامەی ویلایەتی مووسڵ، لەناو شاری هەولێردا ساڵی (١٨٩٠)، (١٨٢٢) خانوو هەبووە، کۆی دانیشتوانی شارەکە تەنها لە رەگەزی نێر بریتیبووە لە (٣٧٦٣) کەس (موصل ولایتی سالنامەسی، ١٨٩٠، ص١٤٣). ئەم بارودۆخە پاش تێپەڕینی زیاتر لە بیست و دوو ساڵ گۆڕانێکی گەورەی ئەوتۆی بەخۆوە نەدیوە، بەپێی زانیارییەکانی دوایین ساڵنامەی عوسمانی، لەناو شاری هەولێردا ساڵی (١٩١٢)، (١٨٢٢) خانوو هەبووە، بەڵام پەرەسەندنێکی سروشتی بەسەر ژمارەی دانیشتواندا هاتووە و بووە بە (١٤١٨١) کەس بە تێکڕای نێر و مێ (موصل ولایتی سالنامە رسمیسیدر، ١٩١٢، ص ص١٤٣، ٣٣٠-٣٣١). هۆکاری ئەوەش بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە کە زانیارییەکانی ساڵنامەکانی ویلایەتی مووسڵ دژیەکی و خەمڵی نادروستی لەخۆ گرتووە ، لە لایەکی دیکەش ئەو ماوە مێژووییە بەوە دەناسرێتەوە کە ماوەی کزبوونی چالاکییە ئابوورییەکانی ناوچەکەیە لە سایەی حوکمڕانیی دەسەڵاتدارانی عوسمانی وەك دکتۆر جەبار قادر پەنجەی سەرنجی لەسەر داناوە (قادر، کاروان، ١٩٩٠، ص١١٧).

لە چوارچێوەیەکی گشتیدا، رەوتی پەرەسەندن و گەشەکردنی شارە کوردییەکانی کوردستانی باشوور، بە شاری هەولێریشەوە، لە راستیدا سست و لەسەرخۆ بوونە (حوسێن، ٢٠١٩، ل١٣٣). ئەوەش لە ئەنجامی کۆمەڵێك هۆکاری تێکهەڵکێش، لەوانە: نەبوونی سەقامگیریی سیاسی و ئەمنی بووەتە هۆی قووتبوونەوەی لەمپەر لەبەردەم پەرەسەندنی کایەی بازرگانی و دروستبوونی مەڵبەندی گەورەی بازرگانی (حسین، ٢٠٠٦، ص٥١). هەروەها هەڵکەوتەی جوگرافی و شوێنی لە نەخشەی سیاسی و کارگێڕی هۆیەکی دیکە بووە بۆ گەورە نەبوونی شارە کوردییەکان بە شێوەیەکی گشتی، کە شاری هەولێریش شارێکی نزیك لە چەقی ململانێی سیاسی و سەربازییەکان پێکدەهێنێت، چ سەبارەت بە کێشمەکێشی عوسمانی-ئێرانی، یان سەبارەت بە شەڕوشۆڕی نێوخۆیی میرنشینە کوردییەکان بێت (عەبدولقادر، ٢٠٠٨، ل٣١-٣٤؛ حوسێن، ٢٠١٩، ل١٣٦).

گەشەکردن و گەورەبوونی شاری هەولێر و بووژانەوەی ئاوەدانی تیایدا، تا دوای کۆتاییهاتنی دەسەڵاتی عوسمانییەکان لە ناوچەکەدا (١٩١٨)، تا رادەیەك،

سروشتییە و وەك هەر شارێکی دیکەی ناوچەکە، ئەو هۆیانەی بوونەتە مایەی گەورەبوون و گەشەکردنی قەبارەی دانیشتوان و بەرفراوانبوونی پانتایی زەوییەکانی شار، هەمان ئەو هۆیانەن کە شوێن پەنجەیان لەسەر گەشەکردنی شارەکانی دیکەدا داناوە. ئەوەی لە رەوتی مێژوویی پەرەسەندن و گەشەکردن و گەورەبوونی شاری هەولێر تێبینی دەکرێت، ئەوەیە کە گەشەکردنی شار و بەرفراوانبوونی پانتایی زەوییەکانی بە چەند شێواز و ئاراستەیەکدا تێپەڕیوە. لە سەرەتادا بە ئاراستەی باشوور و رۆژئاوای قەڵادا گەشەی کردووە و دواتریش گردبوونەوەیەکی زۆر لە نزیك بازاڕەکانی شاردا روویداوە (یوسف، آفاق عربیة، شباط١٩٧٦، ص٢٢). دروستکردنی مزگەوتی موزەفەرییە لە لای باشووری رۆژئاوای شار (یوسف، ١٩٨٢، ص٤٤١) و بنیاتنانی بازاڕی قەیسەری لە نیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەهەم (البرادوستی، ٢٠١٣، ص٧٣) دوو نموونەی زیندوون بۆ پشتڕاستکردنەوەی ئەم بۆچوونە.

دوای کۆتاییهاتنی حوکمڕانیی عوسمانی و لە سەردەمی پاشایەتی لە عیراقدا (١٩٢١-١٩٥٨)، شاری هەولێر لە ئاکامی چەند هۆیەکی جیاواز رووەو گەورە بوون و بووژانەوەی ئاوەدانی هەنگاوی هەڵگرت. پێویستە بوترێت پلانی بنەڕەتیی شاری هەولێر لە رووی نیشتەجێبوونەوە لە رۆژگاری پاشایەتی لە عیراقدا، بە هەمان شێوەی رۆژگاری عوسمانی، شارەکە لە دوو بەشی سەرەکی پێکهاتووە: (قەڵا و کورتەك). بەڵام گەشە و پەرەسەندنێکی بەرچاو، بە بەراورد لەگەڵ رۆژگاری عوسمانیدا لێ هاتووەتە ئارا. لە لاپەڕەکانی داهاتوودا، هەوڵ دەدەین بابەتییانە زانیارییە مێژووییەکانی پەرەسەندنی گەڕەکەکانی شاری هەولێر بخەینەڕوو.

أ-قەڵای هەولێر:

قەڵای هەولێر گردێکە لە شێوەی هێلکەییدایە، بەرزیی لە ئاست رووی دەریاوە (٤٣٥) مەترە و لە ئاست زەوییەکانی دەوروبەری نزیکەی (٢٥) مەترە (آل مدرس، ٢٠٠٣، ص١٣). رووبەرەکەی بە نزیکەیی سەد و دوو هەزار مەتر دووجایە (الحیدری، ١٩٨٥، ص٦٤). وەك لە لاپەڕەکانی پێشەوەدا باسمان کرد و پەنجەی سەرنجمان خستە سەر، مێژووی بنیاتنانی قەڵا زۆر کۆنە، مێژووەکەی دەگەڕێتەوە بۆ

پێش هەزارەی سێیەمی پێش زایین (Ahmad, 2003, P.52). بەڵام ناوهێنانی لە تۆمارە مێخییەکاندا کەوتووەتە دوای ناوی قەڵای کەرکووك (وهبي بك، ٢٠٠٦، ج١، ص٢٤٧). قەڵای هەولێر بە یەکێك لە کۆنترین شارەکانی جیهان هەژمار کراوە، کە بەردەوام ژیانی تێدا بووبێت و لە بەرانبەر هەموو کۆسپ و بەرزونزمییەکانی ڕۆژگارە جیاوازەکان خۆڕاگر بووبێت (مکای، ١٩٦١، ص١٣٧).

قەڵای هەولێر لە ناوەڕاستی دەشتاییەکی فراواندا هەڵکەوتووە، کە دەکەوێتە نێوان هەردوو زێی گەورە و بچووکەوە. لە تێڕوانینێکی مێژووییدا، ڕوون دەبێتەوە بە سێ قۆناغی جیا تێپەڕیوە: قۆناغی یەکەم قەڵا هەموو شاری پێکهێناوە، قۆناغی دووەم قەڵا بەشێکی گەورەی شار بووە و لە قۆناغی سێیەمیشدا بەشە بچووکەکەی شاری پێکهێناوە (الحیدری، ١٩٨٥، ص٦٢).

لە ماوەی دیاریکراوی لێکۆڵینەوەکەماندا، هەر وەك ڕۆژگاری پێشووی، قەڵای هەولێر لە سێ گەڕەکی سەرەکی پێکهاتووە: (سەرای، تۆپخانە و تەکیە). سەرەتا خاوەنی یەك دەروازەی سەرەکی بووە (دەرگەی گەورە) لە رووکاری باشووری قەڵا. بەڵام لە کۆتایی ڕۆژگاری عوسمانیدا دەروازەی دووەمیشیان لە ڕۆژهەڵات بۆ دروستکردووە، بەناوی دەرگەی گچکە یان (قولە). لە ڕۆژگاری پاشایەتی لە عیراقدا، دەروازەی سێیەمیان بە ناوی (ئەحمەدی)، لە رووکاری باکوور بۆ دروستکردووە (جاوشلی، ١٩٨٧، ل١١؛ عەبدوڵڵا، ٢٠٠٩، بەرگی شەشەم، ل٢٤٥٧).

هەر لەنێو گەڕەکە سەرەکییەکانی قەڵادا چەند گەڕەکێکی بچووك و لاوەکی هەبوون، کە لە لایەن دانیشتوانی قەڵاوە لەپای ناسینەوەدا داهێنرابوون و ناوی جیاجیایان لێنرابوو. وەك گەڕەکەکانی: گەڕەکی (اغا کوجاسی) کە زۆرینەی دانیشتوانی لە ئاغاکانی هەولێر بوونە بۆیە وای پێ وتراوە. ئەم گەڕەکە لەنێو گەڕەکی سەرەکی سەرایدا بووە. گەڕەکە لاوەکییەکانی تۆپخانە بریتیبوون لە: گەڕەکی (حرام کوجاسی) کە ماڵی قائیمقام و خانەی میوانداری تێدا بووە لەبەر ئەوە ئەم ناوەی لێنراوە. گەڕەکی (کلیسە کوجاسی) بە هۆی بوونی کەنیشتەی جووەکان ئەم ناوەی لێنراوە. گەڕەکی (حبیب نجار) بە هۆی بوونی گۆڕی کەسایەتییەکی ئەو گەڕەکە لەو شوێنە بەو ناوە نێوزەد کراوە. گەڕەکە لاوەکییەکانی تەکیە بریتیبوون لە: گەڕەکەکانی

(خرابا كوجاسی، داربورغ كوجاسی، امام كوجاسی، جامع كوجاسی، یدی قزلر كوجاسی) هەبوونە (صالح، ٢٠٠٤، ص ١٠-١١؛ قادر، ٢٠٠٨، ل٢٧).

دانیشتوانی قەڵا لە رووی نەژاد و نەتەوەییەوە هەمەچەشن بوون: (كورد، توركمان، جوو، كلدان)، لە رووی ئایین و ئایینزاشەوە بە هەمان شێوە: (موسڵمانی سوننی، جوو (مووسەوی)، (مەسیحی) هەر یەکەیان شوێنی پەرستش و عیبادەتیان هەبووە بێ ئەوەی كێشەی گەورەیان لەگەڵ یەكدا هەبووبێت. بنەماڵە بەناوبانگەكانی قەڵا بریتیبوون لەمانە: گەڕەكی سەرا: (حاجی رەشید ئاغا، شێخ جەمیل ئەفەندی، فەتاح چاوڕەش، حاجی پیرداود ئاغای دزەیی، عەلی پاشای دۆغرەمەچی، خەلیفە فاتیمەخان، شێخۆ ئاغای عەبدوڵڵا ئاغا، یونس ئاغای سەعید ئاغا، مستەفا عوزێری و.. هتد). گەڕەكی تۆپخانە: (داوود ئاغای قەساب، عەبدولوەهاب ئاغای حیكمەت ئاغا، وەهاب حاجی ئەحمەد ئاغا، عەلی ئەفەندی، ساسانی ساڵح ئاغا، سەلیم كاڕەسوول، مەجید ئاغا، حاجی عوسمان حاجی ئەلیاس و..هتد). گەڕەكی تەكیە: (عەبدولڕەزاق ئاغا پیرداود ئاغا، موسا سەمەد، محەمەد مستەفا سەفار، توخمە سەعۆ، حاجی عوسمان نەجاڕ، حاجی نادر حاجی كەریم، مەلا یاسین ئەلیاس ئەفەندی و.. هتد) (بێخاڵی، گۆڤاری هەولێر، ١٩٩٩، ل ١٣٠-١٣٢؛ قادر، ٢٠١٣، ل٣١٢-٣١٣).

گەڕەكەكانی قەڵای هەولێر وەك هەر شارێكی دیكەی قۆناغی ئیسلامی، لە شەقامێكی بەرین و درێژ و خاوەن لق و پۆپی زۆر، كە بە كۆڵانی تەسك و پێچاوپێچ هەندێك جاریش داخراو دەناسرێتەوە، پێكهاتوون (السعدی، ٢٠١٣، ص ١٨٠). سەبارەت بە شێوازی بیناسازی و خانووەكانیشی لەسەر شێوازی كۆنی رۆژهەڵاتییە، واتە هەبوونی حەوشەیەك لە ناوەڕاستی خانووەكە و چوار دەوری بە ژوور گیراوە. زۆربەی ئەو ژوورانەشی كە دەڕواننە سەر كۆڵان و شەقامەكان یان بێ پەنجەرەن یان خاوەن پەنجەرەی بچووكن، ئەوەش لەپێناو پاراستنی حورمەتی دانیشتوانی خانووەكە. باری ئاوەدانی و باڵەخانەكانی لە نێوان دۆخێكی مامناوەندی و خراپدا بوون (الحیدری، ١٩٨٥، ص ص٩٩-١٠٠).

١- گەڕەکی سەرای:

لەبەر ئەوەی سەرای حکومەتی تێدا بوو، بۆیە بەو ناوە نێوزەد کراوە (شارەوانی هەولێر، ١٩٨٥، ل١٢٨). هەروەها بە گەڕەکی ئاغاکانیش ناودەبردرێت، چونکە ئاغاکانی شار لەم گەڕەکە نیشتەجێببوون. کۆنترین گەڕەکەکانی قەڵا پێکدەهێنێت لە رووی مێژووییەوە، بە هەمان شێوەش گەورەترین پانتایی زەوی لەنێو گەڕەکەکانی قەڵای بەرکەوتووە، کەوتووەتە بەشی رۆژهەڵاتی قەڵا (السعدی، ٢٠١٣، ص١٧٩). ژمارەی ماڵەکانی ئەم گەڕەکە بەپێی خەمڵی ساڵی (١٩٢٢)، بریتیبووە لە (١٧٦) ماڵ (جامباز و بەرزنجی، ٢٠٠٦، ل٦٣-٨٨). بەڵام سەرچاوە فەرمییەکان بە تێپەڕینی ماوەیەکی کورت بەسەر ئەم خەملاندنە زانیارییەکی جیاوازتریان تۆمار کردووە، بەپێی تۆمارەکانی بەڕیوەبەرایەتی خانووبەرەی هەولێر ساڵی (١٩٢٩)، لە گەڕەکی سەرای هەولێر (٣٢٨) ماڵ هەبووە (عەبدولقادر، ٢٠١٢، ل٢٦). ئەم جیاوازییە لە ماوەی چەند ساڵێکدا شتێکی نەگونجاوە، لە کاتێکدا ئەوە بزاندرێت کە لە ماوەی نێوان تۆمارکردنی ئەو دوو زانیارییە رووداوێکی گەورەی کۆمەڵایەتی و قەیرانی نیشتەجێبوون لە شاری هەولێر رووی نەدابێت. بۆیە ئەم جیاوازییە، بە پلە یەك، بۆ وردنەبوونی ئەو خەملاندنانە دەگەڕێنینەوە کە لە کۆتایی رۆژگاری عوسمانی و دەستپێکی سەردەمی پاشایەتی ئەنجامدراون. لە پلە دوو، بۆ خۆشاردنەوەی دانیشتوان دەگەڕێتەوە لە هەر خەمڵ و سەرژمێرییەك کە ئەنجام دەدرا (جاوشلی، ١٩٨٧، ل١٢-١٣). هۆکاری ئەوەش ئەوەبوو کە لە رۆژگاری پێشوودا، لە سایەی خەمڵ و حیساب و کیتابدا، کاربەدەستانی عوسمانی زوڵم و ستەمێکی زۆریان دەرهەق بە دانیشتوان (رەعیەت) کردبوو، بۆیە دانیشتوان لە ترسا، خۆیان لە هەر خەمڵ و سەرژمێری و هەژمارکردنێك دەدزییەوە.

سەرباری خانووەکانی دانیشتوانی گەڕەکی سەرای، لەنێو ئەم گەڕەکەدا چەند تەلار و باڵەخانە و شوێنی عیبادەت و باخچە و گەرماو و گۆڕەپان هەبووە. زۆرینەی دامەزراوەکانی حکومەت لەم گەڕەکەدا بوون (جاوشلی، ١٩٨٧، ل١٥؛ قادر، ٢٠١٣، ل٣١٢).

٢- گەڕەکی تۆپخانە:

بە هۆی دانانی تۆپی عوسمانی و تەقەمەنی لەسەر لێواری قەڵا بەرانبەر بە ڕێگای مووسڵ ناوی ئەم گەڕەکە بەم شێوەیە ڕۆیشتووە (شارەوانی هەولێر، ١٩٨٥، ل١٢٨). ژمارەیماڵەکانی ئەم گەڕەکە بەپێی خەمڵی ساڵی (١٩٢٢)، بریتیبووە لە (١٣٢) ماڵ (جامباز و بەرزنجی، ٢٠٠٦، ل١٤٠-١٦٢). بەپێی تۆمارەکانی بەڕێوەبەرایەتی خانووبەرەی هەولێر ساڵی (١٩٢٩)، گەڕەکی تۆپخانە بووەتە (١٦٠) ماڵ (عەبدولقادر، ٢٠١٢، ل٢٧).

٣- گەڕەکی تەکیە:

لەبەر بوونی تەکیە و مەزاری شێخ ئیبراهیم (ئیبراهیم بابا) لەم گەڕەکە ناوی ئەم گەڕەکە بەم شێوەیە ناسراوە (قادر، ٢٠٠٨، ل٢٦). ژمارەی ماڵەکانی ئەم گەڕەکە بەپێی خەمڵی ساڵی (١٩٢٢)، بریتیبووە لە (٢١٢) ماڵ (جامباز و بەرزنجی، ٢٠٠٦، ل٩٤-١٣٢). بەپێی تۆمارەکانی بەڕێوەبەرایەتی خانووبەرەی هەولێر ساڵی (١٩٢٩)، گەڕەکی تەکیە بووەتە (٢٥٢) ماڵ (عەبدولقادر، ٢٠١٢، ل٢٧).

لە ئەنجامی کۆکردنەوەی ژمارەی ئەو ماڵانەی لە گەڕەکەکانی سەر قەڵا ژیاون و نیشتەجێبوون، کە لە سەرەوەدا هاتووە، لە ماوەی بیست ساڵی پێش ئەنجامدانی یەکەم سەرژمێریی فەرمیی ڕاستەقینە لە عیراق لە ساڵی (١٩٤٧)دا، بۆمان دەردەکەوێت کە (٧٤٠) ماڵ لە گەڕەکەکانی سەرقەڵا نیشتەجێبوونە. ئەگەر تێکڕای ناوەندی ئەندامانی هەر خێزانێك بە پێنج ئەندام وەربگیرێت ئەوا ژمارەی دانیشتوانی گەڕەکەکانی سەر قەڵا لە بیستەکان و سییەکانی سەدەی بیستەم بریتیبووە لە (٣٧٠٠) کەس. خۆ ئەگەر تێکڕای ناوەندی ئەندامانی هەر خێزانێك بە شەش ئەندام وەربگیرێت و حسێب بۆ شێوازی ژیانی کۆمەڵایەتی و چەشنی تێڕوانینی کۆمەڵگەی ئەو ڕۆژگارە بکرێت، ئەوا ژمارەکە دەبێتە (٤٤٤٠) کەس. ئەم ژمارەی دواییان لە ڕاستییەوە نزیکترە بە بەراوردکردن لەگەڵ ئەنجامی سەرژمێریی ساڵی (١٩٤٧)دا. هەرچەندە سەرژمێریی ساڵی (١٩٤٧)، سەرنج و تێبینیی زۆری لەبارەوە تۆمارکراوە (قادر، ٢٠١٩، ل٢٩-٤٩)، بەڵام وێنایەکی نزیك لە ڕاستییەوە دەداتە دەست.

لە سەرژمێریی فەرمیی ساڵی (١٩٤٧)دا گەڕەکەکانی قەڵا بە سێ گەڕەکی جیا تۆمار کراون. سەبارەتیش بە باری ئاوەدانی و چۆنیەتی شوێنی نیشتەجێبوون لە گەڕەکەکانی سەر قەڵا، سەرژمێریی ناوبراو زانیاریی وردی تۆمار کردووە. بەپێی ئەم سەرژمێرییە ژمارەی خانووەکانی قەڵا بریتیبووە لە (٥٤٦) خانوو، کە (٤٣٢٠) کەس ژیانیان تێدا گوزەراندووە. ئەوەش پەرەسەندنێکی نوێیە سەبارەت بە ئاوەدانیی گەڕەکەکانی قەڵا لە ڕووی چەندێتییەوە بە بەراورد بە زانیارییە تۆمارکراوەکانی ساڵی (١٩٢٩)ی بەڕێوەبەرایەتی خانووبەرەی هەولێر. بڕوانە خشتەی ژمارە (١).

خشتەی ژمارە (١)

پۆلێنکردنی گەڕەکەکانی قەڵا بەپێی چەشنی خانووەکان و چڕی دانیشتوان لە ساڵی (١٩٤٧)دا

ز	ناوی گەڕەك	ژمارەی دانیشتوان	کۆشك و خانووی یەك خێزانی		زیاتر لە یەك خێزان لە خانوویەکدا		
			ژ. خێزان	ژ. کەس	ژ. خانوو	ژ. خێزان	ژ. کەس
١	سەرای	١٥٩٦	١٦٢	١٠٢٤	٤٣	١٣١	٥٥٧
٢	تەکیە	١٥٦٣	١٤٨	٨٨٠	٢٣	١٤٧	٦٦١
٣	تۆپخانە	١١٦١	١٣٢	٧٢٤	٣٨	٩٧	٤٢١
کۆی گشتی		٤٣٢٠	٤٤٢	٢٦٢٨	١٠٤	٣٧٥	١٦٣٩

سەرچاوە: (احصاء السكان لسنة ١٩٤٧، الجزء الثاني، ص٢٠٤)

ئەوەی لە خشتەی سەرەوەدا جێی تێبینییە، ئەوەیە کە ژمارەی ئەو خێزانانەی بە تەنها لە کۆشك و خانوودا ژیان دەگوزەرێنن زۆر زیاترن لەو خێزانانەی کە لەگەڵ خێزانێکی دیکە و دووان لە یەك خانوودا نیشتەجێن. بەم پێودانە دەبینین لە (٥٤٦)ی کۆی گشتیی خانووەکانی قەڵا، (٤٤٢) خانوویان لەوانەن کە خێزان بە تەنها و بە شێوەیەکی سەربەخۆ تیایدا دەژین، کە ژمارەی دانیشتوانیان گەیشتووەتە (٢٦٢٨)

کەس، یان بەرانبەر بە (٥.٩) کەس بۆ هەر خانوویەك. ژمارەی دانیشتوانی ئەو خانووانەی کە زیاتر لە یەك خێزان تیایدا دەژین، وەك لە خشتەکەدا روونکراوەتەوە، بریتییە لە (١٦٣٩) کەس، لە کۆی (١٠٤) خانوو. ئەمەش بە واتای (١٥.٧) کەس بۆ هەر خانوویەك دێت. بە گشتیش تێکڕای چڕیی دانیشتوان بۆ خانووەکانی قەڵا خۆیداوە لە (٧.٨) کەس بۆ هەر خانوویەك.

لە خشتەی ژمارە (١)دا ئەوەش بە روونی دەردەکەوێت کە گەڕەکی (سەرای) پێشەنگی گەڕەکەکانی گرتووە لەڕووی بوونی خانووی یەك خێزانی و پاش ئەویش لە پلەی دووەمدا گەڕەکی (تەکیە) دێت ئینجا گەڕەکی (تۆپخانە) بە پلەی سێیەم. هەرچیش سەبارەت بە کۆبوونەوەی رێژەی زۆرتری ئەو گەڕەکانە بێت کە لە خانوویەکدا زیاتر لە یەك خێزان ژیانی تێدا دەگوزەرێنن، گەڕەکی (تۆپخانە) بە پلە یەك دێت، دوای ئەویش گەڕەکی (سەرای) و گەڕەکی (تەکیە) بە پلەی دووەم و سێیەم دێن.

هەر لە سەرژمێرییەکانیساڵی (١٩٤٧)دا ئەوەشمان بۆ روون دەبێتەوە، کە (١٣) دامەزراوەی حکومی لەسەر قەڵا هەبوونە و هەموویان لە گەڕەکی سەرای کۆبوونەتەوە. ئەوەش لە کاتێکدایە کە ئەو گەڕەکە هیچ دامەزراوەیەکی ئەهلی و ئایینی تێدا نەبووە. لە بەرانبەردا گەڕەکی تەکیە (٣) دامەزراوەی ئەهلی و (١٧) دامەزراوەی ئایینی تێدا هەبووە. گەڕەکی تۆپخانەش هیچ دامەزراوەیەکی ئەهلی تێدا نەبووە. بەڵام (١٦) دامەزراوەی ئایینی لێبووە. سەبارەت بە قوتابخانە لە گەڕەکەکانی سەر قەڵا، سەرژمێرییەکانی ساڵی (١٩٤٧) ئەم زانیارییانەی تۆمار کردووە: گەڕەکی سەرای (١) قوتابخانە، گەڕەکی تەکیە (٢) قوتابخانە، لە گەڕەکی تۆپخانەش هیچ قوتابخانەیەك تۆمار نەکراوە (احصاء السكان لسنة ١٩٤٧، الجزء الثاني، ص٢٠٤). لە دووەم سەرژمێریی فەرمی ساڵی (١٩٥٧)دا، هیچ گۆڕانێك بەسەر ژمارەی گەڕەکەکانی قەڵادا نەهاتووە.

خشتەی ژمارە (٢)

ژمارەی دانیشتوانی گەڕەکەکانی قەڵا لە نێوان ساڵانی (١٩٤٧-١٩٥٧)دا.

ز	گەڕەك	ژمارەی دانیشتوان لە ساڵی ١٩٤٧	ژمارەی دانیشتوان لە ساڵی ١٩٥٧	جیاوازیی زۆر وکەمی (-، +)
١	سەرای	١٥٩٦	٢٦١٩	+ ١٠٣١
٢	تەکیە	١٥٦٣	١٤٠١	- ١٥٩
٣	تۆپخانە	١١٦١	١١٠٨	- ٥٣
کۆی گشتی		٤٣٢٠	٥١٢٨	+ ٨١٩

سەرچاوە: (احصاء السكان لسنة ١٩٤٧، الجزء الثاني، ص٢٠٤؛ المجموعة الاحصائية لتسجيل عام ١٩٥٧، لوائي الموصل وأربيل، ص٢١٧)

لە خشتەی سەرەوەدا دەردەکەوێت گۆڕانکارییەکی گەورەی ئەوتۆ لە ژمارەی دانیشتوان و چڕی دانیشتوانی گەڕەکەکانی قەڵا لە ماوەی نێوان دوو سەرژمێرییە فەرمییەکەدا (١٩٤٧-١٩٥٧) نەهاتووەتە ئارا. تەنیا ئەوە نەبێت کە پەرەسەندنێکی بەرچاو بە بەراورد بە گەڕەکەکانی دیکە لە گەڕەکی سەرای هاتووەتە ئارا. وەك دەردەکەوێت گەڕەکی سەرای بە لۆجیکی پەرەسەندنی کۆمەڵگەکان بە شێوەیەکی سروشتی پەرەی سەندووە. کەچی گەڕەکەکانی دیکە پێچەوانەی لۆجیك و سروشتی گەشەکردن، لە پاشەکشێدا بوونە و ژمارەی دانیشتوانیان کەمی کردووە لە بری ئەوەی زیاد بکات. هۆی ئەوەش بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە کە دانیشتوانی گەڕەکەکانی سەر قەڵا، بە تایبەت چینە دەستڕۆیشتوو و دەوڵەمەندەکانیان، لە ساڵی (١٩٣٥) بەدواوە، وەك سەرچاوەیەکی ئاگادار پەنجەی سەرنجی لەسەر داناوە، لە قەڵا هاتوونەتە خوار و لە گەڕەکە نوێیەکانی خوار قەڵا نیشتەجێ بوونە (جاوشلی، ١٩٨٧، ل١٢)، کە ئەو گەڕەکە نوێیانە و لەگەڵ پێگەی ئابووری و کۆمەڵایەتییان گونجاوتر بووە. ئەو رۆژگارە خەڵکی وەك دیاردەیەکی مۆدێرن لە پشت شوورە و لە قەڵاکان دوورکەوتوونەتەوە.

ب- گەڕەکەکانی بەشی کورتەك:

ئەم بەشەی شاری هەولێر بە وردی نازاندرێت لە چ سەردەم و مێژوویەکدا بنیاتنراوە. بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا لە چەندین سەرچاوەی مێژوویی و لە میانەی نووسین و یادداشتنامەی گەڕیدە بیانییەکانەوە ئاماژەی پێدراوە. بەپێی هەندێك سەرچاوە مێژووی دروستبوونی ئاوەدانی لە خوارەوەی قەڵا دەگەڕێتەوە بۆ سەدەکانی ناوەڕاست و بە تایبەتی سەردەمی زێڕینی شارەکە (سترك، ١٩٣٣، ج١، ص٥٧١؛ اسماعيل، ١٩٧١، ص١٧٦). لە بەڵگەنامە عوسمانییەکانی سەدەی شانزەهەمیشدا، گەڕەکەکانی خوار قەڵا ئاوەدان بووە (مراد، ٢٠١٥، ص١١٤). کەچی دواتر هەندێك لە گەڕیدەکان، کە لە سەدەکانی حەڤدەهەم و هەژدەهەمدا سەردانی شارەکەیان کردووە، ئاماژەیان بۆ بوونی ئاوەدانی لە خوار قەڵا نەکردووە. ئەوەش پێدەچێت لەبەر ئەوە بووبێت کە ئەو شارە وەك زۆربەی شارەکانی دیکەی ناوچەکە زۆرجار دووچاری قەیرانی سەربازی و ئابووری هاتبێت و کەوتبێتە بەر شاڵاوی لەشکری ئێرانی (سەفەوی و ئەفشاری)، لەو بەرەنجامەشدا زۆرێك کاولکاری هاتبێتە ئارا و ئاوەدانی لەو بەشەی شاردا نەمابێت (هروتی، ٢٠١٢، ص ص١١-٨٧)، یان زۆر کز و کەم بایەخ بووبێت و شیاوی سەرنجی گەڕیدەکان نەبووبێت.

ئەم بەشەی شار لەبەر گرنگیی پێگە ئابوورییەکەی و لەخۆگرتنی بازاڕ، لە سەدەی نۆزدەهەم و سەرەتاکانی سەدەی بیستەمەوە فراونتر و چڕی دانیشتوانی بە بەراورد بە قەڵا زۆرتر بووە. قەڵا کاریگەری لەسەر شێوە و ئاراستەی هەڵکەوتنی گەڕەکەکانی بەشی کورتەك داناوە، بە شێوەی بازنەیی و لە رووی باشوور و رۆژهەڵاتییەوە ئەو گەڕەکانە دروستبوونە (آل مدرس، ٢٠٠٣، ص٤٧)، ئەوەش بە هۆی شێوەی نیمچە بازنەیی قەڵا و دوور و نزیکی لە دەروازەی سەرەکیی قەڵاوە، کە دەیڕوانیە بەشی باشوور. لەبەر ئەوە ئەو گەڕەکانەی لە خوار قەڵا دروستبوونە بە شێوە بازنەیی فراوانبوونە و چڕی نیشتەجێبوونیش لە رووکاری باشووری خوار قەڵا کۆبۆتەوە. هەڵکەوتنی گەڕەکەکانی بەشی کورتەك و شێوازی دروستکردنی خانووەکانیان، جیاوازییەکی زۆری لەگەڵ چەشنی بنیاتنانی خانووەکانی قەڵادا نییە. هەر بەو شێوازە کۆنەی خانوو دروستکردن: خشتی سوور (کەرپووچ) و قوڕ و

گەچی تێدا بەکارهێنراوە. هەندێك لە خانووە نوێیەکانی ماوە لێکۆڵینەوەکە نەبێت کە چیمەنتۆیان لەجیاتی قوڕ بەکارهێناوە (الحیدری، ١٩٨٥، ص١٠٥). بە هەمان دەستووریش وەك زۆربەی شارە کۆنەکانی ناوچەکە، لەپای بەهێزبوونی لایەنی بەرگری، خانووەکان لەپاڵ یەکدا هەڵچنراون و خاوەنی کۆڵانی پێچاوپێچ و تەنگەبەرن (آل مدرس، ٢٠٠٣، ص٥١). بە گوزارشتێکی دیکە خانووەکانی بەشی کورتەك لەسەر چەشنی وێکچوو بە شێوازی بیناسازیی عەبباسی دروستکراون، کە لە شێوەی قەڵایەکی پارێزراو دێنە بەرچاو، زۆربەشیان ژوورەکانیان تاریك و خاوەن پەنجەرەی بچووکن تاوەکو لە رووداوی دزی بەدوور بن (الحسني، ١٩٢٥، ص١٥٢).

بە گوێرەی سەرچاوەیەکی جوگرافیی تایبەتمەند، یەکەمین گەڕەك کە لە خوارەوەی قەڵا دانیشتوانی هەولێر دروستیان کردبێت و تیایدا نیشتەجێ بووبن بریتیبووە لە گەڕەکی خانەقا (الجنابی، ١٩٨٧، ص٧٥). زۆربەی لێکۆڵینەوە مێژووییەکان و نووسینەکانی دیکە لەم بارەوە پشتیان بەو سەرچاوەیە بەستووە (قادر، ٢٠٠٨، ص٢٧؛ عەبدولقادر، ٢٠١٢، ص٢٧). بەڵگەی توێژەرە جوگرافییەکە رەنگە ئەوە بێت کە کاتی خۆی مەلیك موعەزەم موزەفەرەددین کۆگبەری (١١٩٠-١٢٣٣ز) لە شاری هەولێر چوار خانەقای دروستکردووە، پەیدابوونی ئاوەدانیش لە گەڕەکەکانی خوارەوەی قەڵا هاوکات بووە لەگەڵ ئەم رووداوە، بۆیە بە هۆی لێك نزیکی ناوی گەڕەکەکە لەو کارەی ناوبراو و لێکترگرێدانی رووداوەکان. لە کاتێکدا هەندێك توێژەری دیکە پێیانوایە کە یەکەم گەڕەك کە لە خوارەوەی قەڵا دروستکرابێت بریتییە لە گەڕەکی عارەبان (عەرەب). هەروەها هەندێك توێژەری دیکە پێیانوایە گەڕەکی تەعجیل یەکەم گەڕەك بێت کە لە خوارەوەی قەڵا ئاوەدانی لێ پەیدا بووبێت، بە تایبەت کە لە بنەڕەتدا دانیشتوانی ئەو گەڕەکە بریتیبوونە لە جووەکانی شار، ئەو جووانەی لە سەبیی بابلی راپێچی ئەم شارە کرابوون و مێژووی نیشتەجێبوونیان لە شارەکە بۆ مێژوویەکی دێرین دەگەڕێتەوە (آل مدرس، ٢٠٠٣، ص٤٧).

ئێمە وای نابینین کە یەکەم گەڕەك لە خوار قەڵا دروستکرابێت گەڕەکی تەعجیل بێت، ئەویش بە بەڵگەی ئەوەی جووەکان کەمینەیەکی بچووك بوونە لەنێو کۆمەڵگەی ناوچەکە لەو رۆژگارەدا، لە لایەکی دیکەش هۆی خۆپارێزیی بەهێزیان

نەبووە بەرانبەر بەو شاڵاوە داگیرکارییانەی کراونەتە سەر شارەکە بە درێژایی سەردەمە مێژووییە جیاوازەکان. لە لایەکی دیکەش ئەمە لەگەڵ لۆجیکی چالاکییە ئابوورییەکانی جووەکان پێچەوانەیە، چونکە ئەوان خەریکی کاری بازرگانی و پشەوەری بوون لەناو شاری هەولێردا، بازرگانیکردنیش پەیوەستە بە سەقامگیری و بوونی ئاسایش کە ئەو رۆژگارە شوورەی قەڵاکان ئەمەیان لە ئەستۆ گرتبوو. راستە جووەکانی عیراقیش بە شێوەیەکی گشتی، بە تایبەت لە شارەکاندا، هەر لە شێوەی کۆمەڵگەی باوی خۆیان بە شێوەی (گیتۆ) ژیاون، کە لە وڵاتی عیراقدا بە گەڕەك ناسراوە، بەڵام رێی تێناچێت کەنیشتەیان (سیناگۆگ) لەسەر قەڵا بووبێت و خۆیان لە دووری شوێنی پەرستیشیان ژیانیان گوزەراندبێت. لە سەرووی هەموو ئەوانەشەوە، هیچ گەڕیدەیەك یان سەرچاوەیەکی مێژوویی ئەم بابەتەی پشتڕاست نەکردۆتەوە. تەنانەت ئینسایکلۆپیدیای تایبەتی جووەکان بەناوی (جوداییکا) بە وردی باسی بارودۆخی جووەکانی شاری هەولێری کردووە لە کۆنەوە تا ساڵی (١٩٥٠) و چەند یادداشتی گەڕیدە جووەکانی سەدەی شانزەهەم تا نۆزدەهەمی بەکار هێناوە، بەڵام ئاماژەی بەم بابەتە نەکردووە (Ashtor, 2007, Vol. 10, P.24-25).

هەرچۆنێك بێت، باری ئاوەدانی لە ناوچەکانی خوارەوەی قەڵادا، لە رۆژگاری پاشایەتیدا، ساڵ دوای ساڵ لە برەودا بووە، ئەوەش لە ئاکامی چەند هۆیەکی زانراو، لەوانە: زێدەبوونی سروشتییانەی ژمارەی دانیشتوانی قەڵا و نەبوونی رووبەر و پانتایی گەڕەکەکانی قەڵا بۆ لەخۆگرتنی ژمارەی زیاتر. دابینبوونی ئەمن و ئاسایش لە ناوچەکە، ئەوەش کاریگەریی کۆمەڵایەتی دیاری بەدوای خۆیدا هێنا و خەڵکی هاندا بۆ بێ پەروا لە گەڕەکەکانی خوار قەڵا خانوو دروست بکەن. گۆڕانە ئابووری و کۆمەڵایەتی و رۆشنبیرییەکان و کاریگەرییان بەسەر کۆمەڵگەی شاری هەولێر لە ئاکامی گۆڕانی ژێرخانی ئابووری. ئەوەش بە نۆرەی خۆی رۆڵی هەبوو لە گۆڕانی تێڕوانینی دانیشتوان بۆ چەمکی بیناسازی. نەبوونی یاخود کەمیی خزمەتگوزارییەکان لە گەڕەکەکانی سەر قەڵا هۆیەکی دیکە بوو بۆ ئەوەی دانیشتوان روو لە گەڕەکەکانی بەشی کورتەك بکەن. هەروەها زۆربوونی رێژەی کۆچکردنی ناوخۆیی لە لایەن هۆزەکانی دەوروبەری شارەوە بەمەبەستی نیشتەجێبوون لە ناو شاردا هۆیەکی دیکە

پێکدەهێنێت لە بووژانەوەی گەڕەکەکانی بەشی خوارەوەی قەڵا (الحيدري، ١٩٨٥، ص ص٧٦-٧٨؛ قادر، ٢٠١٣، ل٣١٤).

گەڕەکەکانی کورتەك، لە ماوە مێژووییەکەی لێکۆڵینەوەکەدا. لەم گەڕەکە سەرەکییانە پێکدەهات:

١- گەڕەکی خانەقا:

مێژووی ئەم گەڕەکە دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی ئەتابگەکان (**١١٢٨-١٢٣٣ز**). ناوەکەشی بۆ مزگەوتی خانەقا دەگەڕێتەوە کە دەکەوێتە رۆژئاوای گەڕەکەکە (شارەوانی هەولێر، ١٩٨٥، ل١٢٩؛ عەبدولقادر، ٢٠١٢، ل٢٧). گەڕەکی خانەقا دەکەوێتە بەشی باشووری رۆژهەڵاتی قەڵا. لە دیارترین بنەماڵە و ناسراوانی ئەم گەڕەکە بریتیبوون لەمانە: جامبازەکان، زێڕنگەرەکان، قەسابەکان، سەوزەچی (قادر، ٢٠١٣، ل٣١٤).

٢- گەڕەکی عارەبان:

ئەم گەڕەکە دەکەوێتە بەری رۆژئاوای قەڵاوە. سنووری گەڕەکەکە لە پشت باڵەخانەی کۆنی موتەسەڕیفیەت (واتە باڵەخانەی قائیمقامیەتی هەولێر، کە دەکەوێتە بەرانبەر باڵەخانەی پارێزگا) دەستی پێدەکرد، درێژ دەبۆوە بۆ بازاڕی گەورە. وەکو دیکەش لە نزیك مزگەوتی شێخی چۆلی دەستی پێدەکرد تا سنووری گەڕەکی تەعجیل (بێخاڵی، ١٩٩١، ب١، ل٤٦). ئەم گەڕەکە لە گەڕەکە کۆنەکانی شاری هەولێرە و ناوەکەی بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە کە لەگەڵ دروستبوونی گەڕەکەکەدا ژمارەیەك بنەماڵەی عەرەب تیایدا نیشتەجێ بوونە، کە بە کاری نانەواییەوە خەریك بوونە (بابان، ١٩٨٩، ج١، ص١٩؛ رسول، ٢٠٠٥، ص٢٥). زۆرینەی ئەو عەرەبانەی لە گەڕەکەکەدا نیشتەجێبوونە لە یەك کۆڵانی دیاریکراو گیرساونەتەوە، بۆیە کۆڵانەکەش ناوی نەژادی ئەوانی هەڵگرتووە (کۆڵانی عارەبان) (شارەوانی هەولێر، ١٩٨٥، ل١٣٠). هەر لەم گەڕەکەدا، چەند ماڵە مەسیحییەك نیشتەجێبوونە و کڵێسایەکیشیان لە گەڕەکەکەدا هەبووە بەناوی کڵێسای (قلب الاقدس) (شەقڵاوەیی، ٢٠٠٩، ب٦، ل٢٣٥٦). لە کۆتاییەکانی رۆژگاری عوسمانییەوە تا ماوە مێژووییەکەی لێکۆڵینەوەکە، شوێنی گەڕەکی سەرای گرتۆتەوە لە گرتنەخۆی دامەزراوە فەرمییەکانی حکومەت، وەك: (سەرای و ماڵی موتەسەڕیف و قشڵە و پۆلیسخانە و بەندیخانە) (الجنابي، ١٩٨٧، ص٧٠).

٣- گەڕەکی تەعجیل:

ئەم گەڕەکە دەکەوێتە بەشی باشووری ڕۆژئاوای قەڵاوە، بە تەنیشت گەڕەکی عارەبانەوە بوو، لە بنەڕەتدا دانیشتوانی لە جووەکان پێکدەهات، بەڵام لە ڕۆژگاری دواتردا، بەشێك لە موسڵمانەکانیش لەپاڵ ئەم گەڕەکە نیشتەجێبوون، بۆیە بوو بە دوو بەشەوە. لەنێو دانیشتوان و دامەزراوەکانی حکومەتدا لەپای ناسینەوە، ناوی گەڕەکی (تەعجیل یەهود و تەعجیل ئیسلام) داکەوتووە. هەر لەبەر ئەوەش لە نووسراوە فەرمییەکانی ڕۆژگاری پاشایەتیدا بەو بەشەی کە جووەکانی تێدا نیشتەجێببوون وتراوە تەعجیل یەهود، کە زۆربەی دانیشتوانی ئەم بەشەی گەڕەکەکە خەریکی کاری بازرگانی و زێڕنگەری و چنین بوونە. هەروەها ئەو بەشەی موسڵمانەکانی تێدا نیشتەجێببوون وتراوە (تەعجیل ئیسلام). ئەم بەشەی دواییان دەکەوتە بەشی ڕۆژهەڵاتی بەشەکەی دیکەیان. درێژ دەبۆوە تا دەگەیشتە پشت باڵەخانەی بانکی ڕەشیدی ئەمڕۆ یان باڵەخانەی کۆنی فەرمانگەی کارەبا (رسول، ٢٠٠٥، ص٢٥-٢٦). ناوی گەڕەکەکە بۆ ناوی کەسایەتییەکی ئایینی دەگەڕێتەوە بەناوی (ئیمام تەعجیل)، کە تا ئێستا مەزاری ئەو کەسایەتییە بوونی لە گەڕەکەکەدا ماوە (قادر، ٢٠١٣، ل٣١٦). قەبارەی نیشتەجێبوون لەم گەڕەکەدا، بەپێی خەمڵی ساڵی (١٩٢٩)، بەم شێوەیە بووە: تەعجیل یەهود (١٥٤) ماڵ، تەعجیل ئیسلام (١٧٢) ماڵ (عەبدولقادر، ٢٠١٢، ل٢٨).

٤- گەڕەکی سەعدووناوە:

ئەم گەڕەکە لە گەڕەکە نوێیەکانی شاری هەولێر بووە، سنوورەکەی لە تەنیشت گەڕەکی تەعجیلەوە درێژ دەبۆوە بۆ وێستگەی کۆنی شەمەندەفەر، زۆربەی دانیشتوانی ئەم گەڕەکە بە هۆی نزیکی شوێنەکەیان لە بەست و باخچەی گلکەند بە پیشەی کوورەچێتییەوە خەریکبوونە. ناوەکەشی بۆ کەسایەتییەك بەناوی (سەعدوون) دەگەڕێتەوە، کە ئەم گەڕەکەی ئاوەدانکردۆتەوە، یان بۆ بوونی مەزاری پیاوچاکێك لە گەڕەکەکە دەگەڕێتەوە بە ناوی (سەعدوون) (حەسەن، ٢٠٠٩، ب٦، ل٢٦٥٥). قەبارەی نیشتەجێبوون لەم گەڕەکەدا، بەپێی خەمڵی ساڵی (١٩٢٩)، بریتیبووە لە (٨٤) ماڵ (عەبدولقادر، ٢٠١٢، ل٢٨). ئەوەش مێژووی پەیدابوونی ئەم گەڕەکە روون دەکاتەوە، کە خاوەن مێژوویەکی نوێیە.

ئەم گەڕەکە لە سەرژمێرییە فەرمییەکەی ساڵی (١٩٤٧)دا ناوی نییە و وەك گەڕەکێك مامەڵەی لەگەڵدا نەکراوە. لە شوێنی ئەو بەرپرسانی فەرمانگەی ئامار، ناوی کەرتێکی نیشتەجێبوونی دیکەیان بەناوی (سەربازگەی سوپا و پۆلیس) نووسیوە و داتا و زانیارییەکانیش پەیوەندی بە گەڕەکی سەعدووناوەوە نییە. لە دووەم سەرژمێریی فەرمیدا، ساڵی (١٩٥٧)، سەعدووناوە وەك گەڕەکێکی سەربەخۆی شار حسێبی بۆ کراوە و زانیارییان لەسەر کۆکردۆتەوە.

٥- گەڕەکی مستەوفی:

یەکەم گەڕەکە لە بەشی باکووری قەڵاوە دروست ببێت. مێژووی پەیدابوونیشی نوێیە، دەگەڕێتەوە بۆ ناوەڕاستی سییەکانی سەدەی بیستەم (آل مدرس، ٢٠٠٣، ص٤٧)، بەڵام وا دەردەکەوێت دەسەڵاتدارانی شار تا ساڵی (١٩٣٩) حسێبی شوێنێکی ئاوەدانیان بۆ نەکردبێت، بەوپێیە تا ئەو ساڵە خاوەن موختاری تایبەتی خۆی نەبووە، لەو ساڵەدا بەپێی تۆمارەکانی تاپۆی هەولێر (محەمەد حاجی جەرجیس) کراوەتە موختاری ئەم گەڕەکە (قادر، ٢٠١٣، ل٣١٧).

٦- گەڕەکی سەیداوە:

نوێترین گەڕەکەکانی شاری هەولێرە لە ماوە مێژووییەکەی لێکۆڵینەوەکەدا، کەوتۆتە بەشی باشووری ڕۆژهەڵاتی قەڵاوە. مێژووی پەیدابوونی ئاوەدانی تیایدا دەگەڕێتەوە بۆ چلەکانی سەدەی بیستەم. ناوی گەڕەکەکە دەگەڕێتەوە بۆ کەسایەتییەك بەناوی (سەید عەبدولقادر سەید عەزیزی هەرەجەیی)، کە لە کۆتایی چلەکانی سەدەی بیستەم لەم گەڕەکە ژیاوە و خەڵکیش لەبەر بەرەکەت و گەورەیی ئەم سەیدە لە دەوری کۆبوونەتەوە. خاوەن موڵکەکان بە نرخێکی هەرزان زەوی خۆیان فرۆشتووە بە مەبەستی ئاوەدانکردنەوەی ئەم گەڕەکە (شارەوانی هەولێر، ١٩٨٥، ل١٣٤). ئەم گەڕەکە لە سەرژمێرییە فەرمییەکەی ساڵی (١٩٤٧)دا ناوی نییە، چونکە لە سەرەتای دروستبوونیدا بووە، بۆیە وەك گەڕەکێك مامەڵەی لەگەڵدا نەکراوە. لە دووەم سەرژمێریی فەرمیدا، ساڵی (١٩٥٧)، وەك گەڕەکێکی سەربەخۆی شار حسێبی بۆ کراوە و زانیارییان لەسەر کۆکردۆتەوە.

ئاوەدانی لە بەشی گەڕەکەکانی خوار قەڵا، وەك لە سەرژمێریی فەرمی ساڵی (١٩٤٧)دا تۆمار کراوە، بە بەراورد لەگەڵ ڕۆژگاری پێشتردا، گەشەکردنێکی دیاری بەخۆوە بینیوە. سەرباری بووژانەوەی زیاتری گەڕەکە کۆنەکانی وەك: (خانەقا و عارەبان و تەعجیل) و پەیدابوونی ڕێژەیەکی گەورەی یەکەی نیشتەجێبوون تیایاندا، گەڕەکی نوێش لە دەوروبەری گەڕەکە کۆنەکان پەیدا بووە لە نموونەی گەڕەکی (مستەوفی). بە گوێرەی سەرژمێریی ساڵی (١٩٤٧) ژمارەی گەڕەکەکانی شاری هەولێر بریتییە لە هەشت گەڕەك، کە گەڕەکی تەعجیل کراوە بە دوو بەشی جیاوە: (تەعجیل یەهود و تەعجیل ئیسلام).

بە وردبوونەوە لە زانیارییە تۆمارکراوەکانی سەرژمێریی ساڵی (١٩٤٧) ئەوە ڕوون دەبێتەوە کە کاربەدەستانی ئەو ڕۆژگارەی عیراق مامەڵەیەکی ئایینییان لەگەڵ گەڕەکەکاندا کردووە. گردبوونەوە و پێکهاتە ئایینییەکانی گەڕەکی تەعجیلیان وەك بنەما و بنەڕەتێك وەرگرتووە بۆ کۆکردنەوە و تۆمارکردنی زانیارییەکانی سەرژمێرییەکە. بە واتایەکی دیکە، سەرژمێرییەکە دانیشتوانی بەپێی ئایین پۆلێن کردووە. هەر لەبەر ئەوەش ناوی گەڕەکی تەعجیلیان بۆ پێکهاتە ئایینییەکەیان گەڕاندووەتەوە و دابەشکردووە (عبدالرحمن، ٢٠١٢، ل٤٤).

وەك لە خشتەی ژمارە (٣)دا خراوەتەڕوو، گەڕەکی تەعجیل ئەگەر بە یەك گەڕەك هەژمار بکرایا و لێکجودا نەکرایەتەوە، لە ڕووی ژمارەی دانیشتوانەوە گەورەترین گەڕەکی شاری هەولێر دەبوو. بەڵام لەبەر ئەوەی بە دوو گەڕەکی جیای نیشتەجێبوون دراونەتە قەڵەم، بۆیە پلەی دووەمی لە دوای گەڕەکی عارەبان لە ڕووی زۆری ژمارەی دانیشتوانەوە بەرکەوتووە. بەپێی ئەو زانیارییانە بێت، کە فەرمانگەی ئامار و سەرژمێری تۆماریان کردووە و لە خشتەی ژمارە (٣) هاتوون، ژمارەی خانووەکانی هەر پێنج گەڕەکەکەی خوارەوەی قەڵا بریتیبووە لە (١٩١٧) خانوو، تێکڕای دانیشتوانیان گەیشتووەتە (٢١١٦٧) کەس.

خشتەی ژمارە (٣)

پۆلێنکردنی گەڕەکەکانی خوار قەڵا بەپێی چەشنی خانووەکان و

چڕی دانیشتوان لە سەرژمێریی ساڵی (١٩٤٧)دا

ز	ناوی گەڕەك	ژ. دانیشتوان	کۆشك و خانووی یەك خێزانی		زیاتر لە خێزان لە خانوویەکدا		
			ژ. خێزان	ژ. کەس	ژ. خانوو	ژ. خێزان	ژ. کەس
١	عارەبان	٥٦٤٤	٣٥٣	١٩٩٤	١٧٨	٤٩٨	٢١٥٠
٢	تەعجیل یەهود	١٩٩٨	٢٥	٢٤٩	٩٨	٣١٩	١٧٤٢
٣	تەعجیل ئیسلام	٤٩٦٦	٢٧٥	١٥٢٦	١٣١	٥٧٤	٢٧١٣
٤	خانەقا	٤٥٢١	٢٩٠	١٤٦٣	٧١	٤١٠	١٧٩٢
٥	مستەوفی	٤٠٣٨	٣٥٩	١٩٨١	١٣٧	٤٢٠	١٧٤٢
کۆی گشتی		**٢١١٦٧**	**١٣٠٢**	**٧٢١٣**	**٦١٥**	**٢٢٢١**	**١٠١٣٩**

سەرچاوە: (احصاء السكان لسنة ١٩٤٧، الجزء الثاني، ص٢٠٤)

لە خشتەی سەرەوەدا دەردەکەوێت ئەو خانووانەی یەك خێزانی تێدا دەژین ژمارەیان بە رادەی زیاتر لە دوو بەرانبەر زۆرترە لەو خانووانەی کە زیاتر لە خێزانێك تیایدا دەژین. ئەوەش پێدەچێت بۆ ئەوە بگەڕێتەوە کە ئەم بەشەی شار توانای ئاسان فراوانبوون و گەورەبوونی هەیە، چونکە کەوتووەتە پێدەشت و باری تۆپۆگرافیای خاکەکەی یارمەتیدەرە بۆ فراوانبوون بە هەموو ئاقارێکدا. هەروەها پێدەچێت بۆ ئەوە بگەڕێتەوە کە عورف و عادەتی کۆمەڵایەتیی باوی ئەو ڕۆژگارە وای خواستووە خێزانەکان بە شێوەی سەربەخۆ لە خانووەکانیاندا بژین. بۆیە لە کۆی گشتیی (١٩١٧) خانووی بەشی گەڕەکەکانی خوار قەڵا، (١٣٠٢) خانوو لەو خانووانەن کە خێزان بە شێوەیەکی سەربەخۆ تیایدا دەژین و کۆی گشتیی دانیشتوانیان بریتییە لە (٧٢١٣) کەس یان هاوتا بەرانبەر بە (5.5) کەس بۆ هەر

خانوویەك. لە لایەکی دیکە، ژمارەی دانیشتوانی ئەو خانووانەی کە زیاتر لە یەك خێزان تیایدا دەژین، وەك لە خشتەی ژمارە (٣)دا هاتووە، بریتییە لە (١٠١٣٩) کەس لە کۆی گشتیی (٦١٥) خانوو یان بەرانبەر بە (١٦.٤) کەس بۆ هەر خانوویەك. زۆری ژمارەی ئەو خانووانەی زیاتر لە یەك خێزان تیایدا دەژین بۆ کۆمەڵە هۆیەك دەگەڕێتەوە، وای بۆدەچین کە دەستکورتی و بێتوانایی خێزانەکان بۆ دابینکردنی ژیانێکی سەربەخۆ هۆیەکی هەرە گەورەی ئەم بابەتە بووبێت. پاشان باوی دیاردەی جیابوونەوەی کوڕان لە باوانیان دوای پێکهێنانی ژیانی خێزانداری یان ژیان لەگەڵ ماڵەباوانیان لە یەك خانوودا هۆیەکی دیکەی زۆری ئەو خانووانە بێت کە زیاتر لە خێزانێك تیایدا ژیاون لەو ماوە مێژووییەدا. بە شێوەیەکی گشتی، تێکڕا چڕی دانیشتوان بۆ خانووەکانی گەڕەکەکانی خوار قەڵا خۆیداوە لە زیاتر لە (٩) کەس بۆ هەر خانوویەك، کە ئەمەش ڕێژەیەکی بەرزە، چونکە رووبەری زۆرینەی خانووەکان، وەك ڕۆژگاری ئەمڕۆمان، بەرفراوان نەبووە.

سەبارەت بە گرنگترین گەڕەکەکانی خوارەوەی قەڵا، خشتەکە لەڕووی نیشتەجێبوونەوە، ئەوە دەداتە دەست کە گەڕەکی عارەبان لە سەرووی هەموو گەڕەکەکانی شاری هەولێرەوەیە لەو سەرژمێرییەدا لەڕووی زۆریی ژمارەی دانیشتوانی. دوای ئەویش گەڕەکی تەعجیل ئیسلام و خانەقا لەم ڕووەوە لە پلەی دووەم و سێیەمدا دێن. بچووکترین گەڕەك لەڕووی ژمارەی دانیشتوانەوە گەڕەکی تەعجیل یەهود بووە بەڕادەی نیوەی دانیشتوانی گەڕەکەکانی تەعجیل ئیسلام و خانەقا. بە گوێرەی خشتەکەش، گەڕەکی مستەوفی زۆرترین خانووی یەك خێزانی لەخۆ گرتووە. هەروەها خاوەنی زۆرترین ژمارەی خێزانیشە بە جیاوازییەکی کەم لەگەڵ گەڕەکی عارەبان، کە گەڕەکی دواییان لە پلەی دووەم دێت. بەڵام ئەو گەڕەکانەی زۆرترین ژمارەی ئەو خانووانەی تێدایە کە لە خێزان زیاتر تیایدا دەژین، گەڕەکی عارەبان پلە یەکی بەرکەوتووە، دوای ئەویش گەڕەکەکانی مستەوفی و تەعجیل ئیسلام لە پلەی دووەم و سێیەم دێن. گەڕەکی خانەقا کەمترین ژمارەی ئەو خانووانەی تێدا بووە کە زیاتر لە یەك خێزان لە خانوویەکدا ژیانیان گوزەراندبێت.

جێی سەرنجە، بەپێی سەرژمێریی ساڵی (١٩٤٧)، لە گەڕەکەکانی خوارەوەی قەڵادا ژمارەیەکی زۆری خەڵك، کە ژمارەیان (٣٣٦٤) کەسە، لە خانووی ئاساییدا نەژیاون، بەڵکو سەرژمێرییەکە لە ژێر خانەی هەبوونی کووخ و کەپر و خێوەتدا تۆماری کردوون، بەسەر یەکەوە بریتیبوونە لە (٤٦٤) خێزان، بەم شێوەیە: گەڕەکی خانەقا (٢١٥) خێزان، گەڕەکی تەعجیل ئیسلام (١٥٢) خێزان، گەڕەکی مستەوفی (٩٧) خێزان، گەڕەکی عارەبان (٢) خێزان. پێویستە ئەوەش بوترێت، کە ژمارەی سەرژمێرییەکە سەبارەت بە گەڕەکی عارەبان لەم رووەوە بە روونی هەڵە و کەموکوڕی تێدا تێبینی دەکرێت، چونکە گوایە تەنها دوو خێزان لە گەڕەکی عارەبان لە خانووی ئاساییدا ژیان ناگوزەرێنن، کەچی لە بەرانبەر ژمارەی ئەندامانی دوو خێزانەکە نووسراوە (١٢٥٢) کەس. (احصاء السكان لسنة ١٩٤٧، الجزء الثاني، ص٢٠٤). لێکدانەوەی ئەم بابەتەش بۆ ئێمە زەحمەت بوو، یان ئەوەتا هەڵەیەکی زەقە، یان ئەوەتا بەرپرسانی ئامار و سەرژمێری دانیشتوانی گەڕەکی تازە دروستبووی سەعدووناوەیان لەسەر گەڕەکی عارەبان حسێب کردبێت بەبێ ئاماژە بۆکردن بە ژمارەی خێزانەکانی، کە بەرلەو سەرژمێرییە سەعدووناوە لە پەڕگەی شار، بە شێوەیەکی عەشوائی و بێ پلان دروستبووە.

بە گوێرەی زانیارییە تۆمارکراوەکانی سەرژمێریی ساڵی (١٩٤٧)، دەردەکەوێت کە زۆرترین دامودەزگاکانی حکومی لە بەشی گەڕەکەکانی خوارەوەی قەڵا لە گەڕەکی عارەباندا بووە، بەڕادەی (٧٠) دامەزراوە. گەڕەکەکانی دیکەش بەم شێوەیە بوو: تەعجیل یەهود (٤) دامەزراوە، تەعجیل ئیسلام هیچ دامەزراوەیەکی حکومی لێ نەبووە، خانەقا (٢) دامەزراوە، مستەوفی (١) دامەزراوە. ئەمەش بە واتای ئەوە دێت کە قورسایی دامەزراوە حکومییەکان لەو رۆژگارەی شاری هەولێردا لە گەڕەکی عارەباندا بووە. بەڵام ئەوەی جێی سەرنجە و تێبینی گەورەی لێ دەکرێت ژمارەی قوتابخانەکانە لە شاری هەولێر لەو سەرژمێرییەدا. بە گوێرەی زانیارییەکانی سەرژمێرییەکەی ساڵی (١٩٤٧)، زۆرترین ژمارەی قوتابخانەکان لە گەڕەکی تەعجیل یەهوددا بووە بە (٢) قوتابخانە. پاشان گەڕەکی مستەفی دێت کە خاوەنی

قوتابخانەیەك بووە. هەرچی گەڕەکەکانی عارەبان، تەعجیل ئیسلام و خانەقا بوونە هیچ قوتابخانەیەك تیایاندا بوونی نەبووە (احصاء السكان لسنة ١٩٤٧، الجزء الثاني، ص٢٠٤).

بە هەمان شێوە، هەرچی دامەزراوە ئەهلییەکانیشە زۆرینەی هەرە زۆریان لە گەڕەکی عارەبان کۆبوونەتەوە، کە خۆیداوە لە (١٢٥) دامەزراوەی ئەهلی. لە دوای ئەویش گەڕەکی خانەقا بە (١٠٣) دامەزراوە و گەڕەکی تەعجیل ئیسلام بە (٣٢) دامەزراوەی ئەهلی لە پلەی دووەم و سێیەمدا دێن. هەرچی سەبارەت بە دەزگا و دامەزراوە ئایینییەکان بێت لە سەرژمێریی ساڵی (١٩٤٧)، گەڕەکی خانەقا زۆرترین ژمارەی دامەزراوەی ئایینی لەخۆ گرتووە بە (٥٤) دامەزراوە. دوای ئەویش راستەوخۆ گەڕەکی عارەبان دێت بە (٥٣) دامەزراوە. دوای ئەوانیش گەڕەکی تەعجیل ئیسلام بە (٢) گەڕەك دێت. گەڕەکەکانی دیکەش هەر یەکەیان یەك دامەزراوەی ئایینییان لەخۆ گرتووە (احصاء السكان لسنة ١٩٤٧، الجزء الثاني، ص٢٠٤).

دوای تێپەڕبوونی دە ساڵ بەسەر ئەنجامدانی یەکەم سەرژمێریی فەرمی لە عیراقدا (١٩٤٧)، لە ساڵی (١٩٥٧)دا، گۆڕانێکی بەرچاو بەسەر باری ئاوەدانیی گەڕەکەکانی بەشی خوارەوەی قەڵادا هاتووە، بەوەی گەڕەکی نوێ و ئاوەدان دروستبوون و لە دووەم سەرژمێریی فەرمی عیراق لە ساڵی (١٩٥٧)دا زانیارییان لەبارەوە تۆمار کراوە. کە بریتیبوون لە گەڕەکەکانی سەعدووناوە و سەیداوە. هەروەها هەر دوو بەشەکەی گەڕەکی تەعجیل لێکدراوە و گەڕەکی یەهود دوای ئەوەی جووەکان لە ساڵی (١٩٥٠) بۆ ئیسرائیل کۆچیان کرد (كورية، ١٩٩٨، ص ص١٥٥- ومابعدها)، و شاری هەولێریان جێهێشت گەڕەکەکە لەناواندا نەما، بڕوانە خشتەی ژمارە (٤). ئەوەی پێویست بە وتن دەکات، گەڕەکی سەعدووناوە لە ساڵانی سییەکاندا دروستببوو، بەڵام لە سەرژمێریی ساڵی (١٩٤٧)دا، وەکو گەڕەکێکی سەربەخۆ بە روونی ئاماژەی بۆ نەکراوە. لە بەرانبەردا لە سەرژمێرییەکەدا ناوی گەڕەکێك زیادکراوە بەناوی (مەعسکەری سوپا و پۆلیس)، کە ژمارەی دانیشتوانی بریتیبووە لە (١٥٤٩) کەس. (٣) خانووی یەك خێزانی کە (١٤) کەس تیایدا ژیاون و (٢١) خێزانیش لە کووخ و کەپر و خێوەتدا، ژمارەیان بریتیبووە لە (٧٨) کەس، ژیاون (احصاء السكان لسنة ١٩٤٧، الجزء الثاني، ص٢٠٤). مەعسکەر لەو رۆژگارەدا، بە شێوەیەکی

دوور، دەکەوتە بەشی باکوری قەڵاوە، لەسەر رێی عەنکاوە. هۆیەکی دیکەی گەشەکردنی بەرزی گەڕەکەکانی بەشی خوارەوەی قەڵا، سەرباری ئەو هۆیانەی لە لاپەڕەکانی پێشەوەدا پەنجەی سەرنجمان لەسەر دانا، بۆ ئەوە دەگەڕایەوە کە لە ساڵی (١٩٥٢)دا، ئەنجوومەنی ئاوەدانکردنەوەی عیراق (مجلس الاعمار العراقي) کەوتە بواری جێبەجێکردنەوە دوابەدوای رێککەوتنی وەکیەکی قازانج (مناصفة الارباح) نێوان حکومەتی عیراق و کۆمپانیای نەوتی عیراقی، بارودۆخی ئابووریی دانیشتوانی عیراق بە شێوەیەکی گشتی بووژانەوەی بەخۆوە بینی (Longrigg,1953, P.211). ئەوەش کاریگەری هەبووە لەسەر گەورەبوون و گەشەکردنی پانتایی شارەکان بە شاری هەولێریشەوە، بڕوانە خشتەی ژمارە (٤).

خشتەی ژمارە (٤)

پێکهاتەی دانیشتوانی گەڕەکەکانی خوارەوەی قەڵا لەنێوان ساڵانی (١٩٤٧-١٩٥٧)دا

ز	ناوی گەڕەك	ژمارەی دانیشتوانی لە ساڵی ١٩٤٧	ژمارەی دانیشتوانی لە ساڵی١٩٥٧	جیاوازیی زۆری و کەمی (+ ، -)
١	خانەقا	٤٥٢١	٧٧٧٧	+ ٣٢٥٦
٢	سەیداوە	..	٢٣٠١	+ ٢٣٠١
٣	تەعجیل یەهود	١٩٩٨	..	- ١٩٩٨
٤	تەعجیل ئیسلام	٤٩٦٦	٢٨٧٧	- ٢٠٨٩
٥	سەعدووناوە	..	٤٣٥٤	+ ٤٣٥٤
٦	عارەبان	٥٦٤٤	٦٨٥٠	+ ١٢٠٦
٧	مستەوفی	٤٠٣٨	١٠٦٢٦	+ ٦٥٨٨
کۆی گشتی		**٢١١٦٧**	٣٤٧٨٥	+ ١٣٦١٨

سەرچاوە: (احصاء السكان لسنة ١٩٤٧، الجزء الثاني، ص٢٠٤؛ المجموعة الاحصائية لتسجيل عام ١٩٥٧، لوائي الموصل وأربيل، ص٢١٧)

لە خشتەی ژمارە (٤)ی سەرەوەدا بەرجەستانە دەرکەوتووە لە ماوەی نێوان دوو سەرژمێرییەکە گەشەکردن و پەرەسەندنێکی گەورە و بەرچاو بەسەر هەندێك لە گەڕەکەکانی خوارەوەی قەڵادا هاتووەتە کایە، چ سەبارەت بە زۆربوونی ژمارەی دانیشتوان و بەرزبوونەوەی چڕییان بێت، یان سەبارەت بە گەورەبوونی ئاوەدانی بێت لە هەندێك لە گەڕەکەکاندا، وەك: گەڕەکی مستەوفی، گەڕەکی خانەقا، گەڕەکی سەعدووناوە، گەڕەکی سەیداوە. ئەم گەڕەکانە لەگەڵ زۆربوونی ژمارەی دانیشتوانیان، بێگومان چڕیی دانیشتوانیشیان بەرزبۆتەوە و پێویستییان بە گەشە و گەورەبوونێکی نوێی ئاوەدانی و بنیاتنانی خانووبەرە هەبووە. بۆیە ئەو گەڕەکانە سنوورە کۆنەکانی خۆیان بەزاندووە و فراوانبوونە.

ئەوەی جێی تێبینی و سەرنجە، گەڕەکەکانی مستەوفی و خانەقایە کە زێدەبوونی ژمارەی دانیشتوانیان ناسروشتییە و پەرەسەندن و گەشە و گەورەبوونێکی زۆریان بەخۆوە بینیوە. بە گوێرەی زانیارییەکانی خشتەی ژمارە (٤)، گەڕەکی مستەوفی زیاتر لە دوو هێندەی خۆی لەڕووی ژمارەی دانیشتوانەوە زیادیکردووە لە ماوەی نێوان دوو سەرژمێرییەکەدا. هەرچی گەڕەکی خانەقاشە بە هەمان شێوە گەشەیەکی زەقی هەیە بە ڕادەی نزیکەی دوو هێندەی خۆی لەڕووی ژمارەی دانیشتوانەوە لە نێوان دوو سەرژمێرییەکەدا. لە بەرانبەردا گەڕەکی تەعجیل ئیسلام پێچەوانەی سروشتی گەشەکردنی دانیشتوان لە کورتی داوە نزیکەی نیوەی ژمارەی دانیشتوانی پێشووی.

بە شێوەیەکی گشتی، باری ئاوەدانیی گەڕەکەکانی شاری هەولێر، لە سەرژمێریی فەرمی ساڵی (١٩٤٧)دا، بەم شێوەیە بووە وەك لە خشتەی ژمارە (٥)دا خراوەتەڕوو.

خشتەی ژمارە (٥)

پێکهاتەی گەڕەکەکانی شاری هەولێر لە سەرژمێریی ساڵی (١٩٤٧)دا

ز	بەشەکانی شار	کۆی ژمارەی خانوو	کۆی ژمارەی خێزان	کۆی دامەزراوە حکومی و ئەهلی و ئایینییەکان	کۆی گشتیی دانیشتوان
١	قەڵا	٥٤٦	٨١٧	٥٠	٤٣٢٠
٢	کورتەك	١٩١٧	٤٠١٣	٤٤٩	٢١١٦٧
کۆی گشتی		**٢٤٦٣**	**٤٨٣٠**	**٤٩٩**	**٢٥٤٨٧**

سەرچاوە: (احصاء السكان لسنة ١٩٤٧، الجزء الثاني، ص٢٠٤)

لە خشتەی سەرەوەدا ئەو راستییە زۆر بە روونی دەردەکەوێت کە گەڕەکەکانی قەڵا بوونەتە بەشێکی بچووك لە ئاوەدانییەکانی شاری هەولێر، لە بەرانبەردا گەڕەکەکانی کورتەك لە ڕووی ژمارەی دانیشتوان و پانتایی زەوییە بەکارهاتووەکانی شارەکە، پشکی شێری بۆ خۆی پچڕیوە. ئەوەش لە دیوێکیدا بەڵگەی گۆڕانی شێوەی ژیانی خەڵکانی هەولێر روون دەکاتەوە کە رووەو ژیانی سەردەمیانە هەنگاویان ناوە و باوەشیان بۆ گۆڕانکارییە کۆمەڵایەتییەکان و پێشکەوتنە ژیارییەکان کردووەتەوە، لە دیوێکی دیکەشدا نیشانەی دەستپێکێکی بەهێزی رەوتی نیشتەجێبوونی دانیشتوانی ناوچە و گوندەکانی دەوروبەری هەولێرە لەناو شاردا. بە بەڵگەی ئەوەی زێدەبوونی ژمارەی دانیشتوانی گەڕەکەکانی شاری هەولێر، کە لە سەرژمێریی (١٩٤٧)دا گەیشتووەتە (٢٥٤٨٧) کەس، بە بەراورد بە خەمڵ و داتا و زانیارییەکانی چەند ساڵی پێشووتر، زۆر زیاترە.

ئەنجام:

لێکۆڵینەوەکە لە دوای شیکردنەوەی داتا و زانیارییەکانی سەرژمێرییە فەرمییەکانی ساڵانی (١٩٤٧-١٩٥٧)، سەبارەت بە گەڕەکەکانی شاری هەولێر و بەراوردکردنیان بە سەرچاوە مێژووییەکان و لێوردبوونەوە لە بەڵگەنامەکانی بەردەست، بەم ئەنجامانەی خوارەوە گەیشت:

- شاری هەولێر بە جیاوازیی سەردەمە مێژووییەکانی توانیویەتی پارێزگاری لە ناو و ژیاری تایبەتی خۆی بکات. دانیشتوانی ئەم شارە لە کۆندا تا سەردەمی دوای هاتنی دەسەڵاتدارێتی عوسمانی لە قەڵادا گیرساونەتەوە و بەشێکی کەمیان توانیویانە لە خوارەوەی قەڵادا نیشتەجێ ببن. بۆیە باری ئاوەدانیی لە قەڵادا بە سێ قۆناغی جیا گوزەری کردووە: (قەڵا هەموو شاری پێکهێناوە، قەڵا بەشێکی گەورەی شاری پێکهێناوە، قەڵا بەشێکی بچووکی شاری پێکهێناوە). کە ئەم قۆناغەی دواییان لە سەدەی نۆزدەهەمەوە دەستپێدەکات.

- سەرژمێرییە فەرمییەکانی ساڵانی (١٩٤٧) و (١٩٥٧) زانیارییەکی باش و تا رادەیەك ورد لەخۆ دەگرن بۆ دەرخستنی واقیعی کۆمەڵایەتیی دانیشتوانی شاری هەولێر و رەوتی ژیان لە گەڕەکە جیاوازەکانی شاری هەولێردا. هەروەها دەتوانرێت لە رۆشنایی ئەو زانیارییانەوە، وێنایەکی تەواو و دروست بۆ مێژووی کۆمەڵایەتیی کۆمەڵگەی هەولێری لەو ماوە مێژووییەدا بکرێت.

- بە گوێرەی زانیارییەکانی سەرژمێرییەکانی (١٩٤٧) و (١٩٥٧)، گەشەکردن بەسەر گەڕەکەکانی شاری هەولێردا هاتووە، سەرباری ئەوەی ژمارەی گەڕەکەکان زیادبوونە، لەناو گەڕەکە کۆنەکانیشدا گەشەکردن بەسەر باری ئاوەدانیدا هاتووە. هەموو ئەمانە لە میانەی لێکۆڵینەوەکەدا بە وردی و بە زمانی ژمارە خراونەتەڕوو.

- هەر بە گوێرەی زانیارییەکانی سەرژمێرییەکان خێزانێکی زۆر لەناو گەڕەکەکانی هەولێر لە خانووی ئاساییدا ژیانیان نەگوزەراندووە، بەڵکو لە کووخ و ژێر کەپر و خێوەتدا ژیاون، ئەوەش بەڵگەی دەستکورتی و نەداریی بەشێك لە دانیشتوانی هەولێر روون دەکاتەوە، کە لەو ماوەیەدا لەنێو گەڕەکەکانی شاردا دەژیان.

هەروەها لە دیوێکی دیکەدا، هەڵوێستی خراپی دەسەڵاتدارانی شارەکە روون دەکاتەوە بەرانبەر بە پێشکەش نەکردنی خزمەتگوزارییەکان بە شێوەیەکی شایستە.

- هەرچەندە گەڕەکەکانی شاری هەولێر پەرەسەندنێکی دیاریان لە چلەکان و پەنجاکانی سەدەی بیستەمدا بەخۆوە بینیوە. بەڵام هاوشانی شارەکانی، وەك: مووسڵ و کەرکووك نەبووە. چونکە شارەکە وەك ئەو شارانە هێزی کێشکردنی دانیشتوانی بۆ نیشتەجێبوون تیایدا کەمتر بووە. لەبەر ئەوەی شارێکی پیشەسازی یاخود مەڵبەندێکی بازرگانی نەبووە، تاوەکو خەڵکی لە لیواکانی دیکەی عیراقەوە رووی تێبکەن و تیایدا نیشتەجێببن. ئەوانەی بۆ نیشتەجێبوون روویان لێیکردووە، زۆرتر، خەڵکی گوندەکانی دەوروبەری خۆی بووە.

لیستی سەرچاوەکان

بەڵگەنامە:

مراد، خليل علي (الدكتور)، (٢٠١٥)، من وثائق الارشيف العثماني (دفتر تحرير مفصل واجمال ولاية أربيل ٩٤٩هـ/١٥٤٢م)، من منشورات الاكاديمية الكردية، اربيل.

بڵاوکراوە حکومییەکان:

١-بە زمانی عەرەبی:

- المملكة العراقية، وزارة الشؤون الاجتماعية (مديرية النفوس العامة)، إحصاء السكان لسنة ١٩٤٧، الجزء الثاني (لواء الموصل- لواء كركوك- لواء السليمانية- لواء أربيل)، بغداد، ١٩٥٤.
- الجمهورية العراقية، وزارة الداخلية (مديرية النفوس العامة)، المجموعة الإحصائية لتسجيل عام ١٩٥٧، لوائي الموصل و أربيل ، مطبعة الارشاد، بغداد، دون سنة الطبع.

٢-بە زمانی تورکیی عوسمانی:

– موصل ولايتى سالنامەسى، ترتيب ايدن، مكتوبى ولايت صادق افندى، موصل ولايتى مطبعە سى – (١٣١٢هجرى/ ١٨٩٤ميلادى).

– موصل ولايتى سالنامەسى، مكتوبى ولايت سعادتلو حسين توفيق افندى معرفتيلە ترتيب اولنمشدر، موصل ولايت مطبعە سى، (١٣٠٨هجرى/ ١٨٩٠ميلادى).

- **موصل ولايتى سالنامه رسميسى، ترتيب ايدن، صفوت، موصل، مطبعه ولايت، (١٣٢٥هجرى/١٩٠٧ميلادى).**
- **موصل ولايتى سالنامه رسميسيدر، موصل ولايتى مطبعه سى – (١٣٣٠هجرى/ ١٩١٢ميلادى).**

نامە و تێزە زانكۆییەكان:

١-بە زمانی كوردی:

- عبدالرحمن، دڵشاد محمود، (٢٠١٢)، بارودۆخی كۆمەڵایەتیی شاری كەركوك لە سەردەمی پاشایەتیدا (١٩٢١-١٩٥٨) لێكۆڵینەوەیەكی مێژووییە، تێزی دكتۆرا، پێشكەش بە ئەنجوومەنی كۆلێژی ئەدەبیات لە زانكۆی سەلاحەددین/ هەولێر كراوە، هەولێر.

٢-بە زمانی عەرەبی:

- آل مدرس، ساكار بهاءالدين، (٢٠٠٣)، الانماط السكنية في مدينة اربيل (دراسة تحليلية في جغرافية المدن)، رسالة ماجستير، كلية الاداب، جامعة صلاح الدين –اربيل.
- حسين، علي عادل، (٢٠٠٦)، اربل في الفترة (٦٣٠– ٨٧٤هـ/ ١٢٣٣ – ١٤٦٩) دراسة سياسية حضارية، اطروحة دكتوراه، كلية الاداب، جامعة صلاح الدين-اربيل.
- محمود، احمد عبدالعزيز، (١٩٩٠)، الهذبانيون في اربيل واقليم الجزيرة، رسالة ماجستير، كلية الاداب، جامعة صلاح الدين –اربيل.
- عەلیاوەیی، عبدالله محمد على، (١٩٩٢)، الكرد في عهد المغول، رسالة ماجستير، كلية الاداب، جامعة صلاح الدين –اربيل.

كتێب:

أ-بە زمانی كوردی:

- بێخاڵی ، مولود، (١٩٩١)، هەولێرم وا دیوە، بەرگی یەكەم ، چاپی یەكەم ، دار الشؤون الثقافية العامة، بەغداد.
- جامباز و بەرزنجی، تاریق و نەژاد، (٢٠٠٦)، ئاماری دانیشتوانی قەڵاتی هەولێر (سەرای-تەكیە-تۆپخانە)، چاپی یەكەم، چاپخانەی بینایی، سلێمانی.

- جاوشلی، هادی رشید، (١٩٨٧)، هەولێر لەگەڵ کاروانەی فەلەك، چاپخانەی الجاحظ، بەغداد.
- حوسێن، موحسین محەمەد، (٢٠١٩)، هەولێر لێکۆڵینەوەیەکی مێژووییە، لە بڵاوکراوەکانی ئەکادیمیای کوردی، هەولێر.
- زاخار، ئیدوارد، (١٩٩٥)، کرۆنۆلۆژیای ئەربیلا، وەرگێڕان: عبدالمؤمن، برلین.
- شارەوانی هەولێر، (١٩٨٥)، هەولێر لە یادی سەد ساڵەی دامەزراندنی شارەوانی هەولێردا (١٨٨٥-١٩٨٥)، چاپی یەکەم، چاپخانەی علاء، بەغدا.
- قادر، دکتۆر جەبار، (٢٠١٩)، کەرکوك نەفرەتی نەوت و ستەمی دیمۆگرافیا، لە بڵاوکراوەکانی ئەکادیمیای کوردی، کوردستان – هەولێر.
- قادر، مەهدی محەمەد، (٢٠٠٨)، هەولێر لەنێوان ساڵانی (١٩١٤-١٩٣٠)، لە بڵاوکراوەکانی دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی بەدرخان، هەولێر.
- عەبدولقادر، نەهرۆ محەمەد، (٢٠١٢) هەولێر لە نێوان ساڵانی (١٩١٨-١٩٢٦)دا، خانەی موکریانی بۆ چاپ و بڵاوکردنەوە، چاپی یەکەم، هەولێر.

ب-بە زمانی عەرەبی:
- أبن خرداذبة، (١٩٧١)، المسالك والممالك، طبعة بريل، بغداد.
- اسماعيل، زبير بلال، (١٩٧١)، أربيل في ادوارها التاريخية (دراسة تاريخية عامة لاربيل وانحائها منذ اقدم العصور حتى الحرب العالمية الاولى)، مطبعة النعمان، النجف الاشرف.
- بابان، جمال، (١٩٨٩)، اصول أسماء المدن والمواقع العراقية، الجزء الاول، الطبعة الثانية، بغداد.
- باقر، طه (الدكتور)، (١٩٥٢)، مقدمة في تاريخ الحضارات القديمة، الجزء الاول، بغداد.
- باقر و سفر، طه و فؤاد، (١٩٦٦)، المرشد الى مواطن الاثار والحضارة، الرحلة الخامسة، وزارة الثقافة و الارشاد، بغداد.
- البدليسي، الامير شرفخان، (٢٠٠١)، شرفنامة، ترجمة: محمد جميل الروزبياني، الطبعة الثانية، أربيل.
- البغدادي، المنشئ، (١٩٤٨)، رحلة المنشئ البغدادي، ترجمة: عباس العزاوي، شركة التجارة للطباعة المحدودة، بغداد.

- بيات، فاضل مهدي، (٢٠٠٧) الدولة العثمانية في المجال العربي (دراسة تأريخية في الاوضاع الادارية في ضوء الوثائق والمصادر العثمانية حصرا) مطلع العهد العثماني- أواسط القرن التاسع عشر، مركز دراسات الوحدة العربية، بيروت.
- الجنابي، هاشم خضر، (١٩٨٧)، مدينة اربيل دراسة في جغرافية الحضر، الطبعة الاولى، مديرية دار الكتب للطباعة والنشر، الموصل.
- الحسني، عبدالرزاق، (١٩٢٥)، رحلة في العراق أو خاطرات الحسني، الطبعة الثالثة، المطبعة العصرية، بغداد.
- حسين، سعدي عثمان، (٢٠٠٦)، كوردستان الجنوبية في القرنين السابع عشر والثامن عشر (دراسة في علاقاتها الادارية والسياسية والاقتصادية مع ايالتي بغداد وموصل)، الطبعة الاولى، مطبعة سيما، السليمانية.
- حسين، محسن محمد (الدكتور)، (١٩٧٦)، اربيل في العهد الاتابكي ٥٢٢-٦٣٠هـ/١١٢٨ - ١٢٣٣م/ اوضاع اربيل السياسية و والاقتصادية و العسكرية و الادارية والثقافية في العهد الاتابكي، مطبعة سعد، بغداد.
- الحيدري، عبدالباقي عبدالجبار أمين، (١٩٨٥)، التجديد الحضري لقلعة أربيل (دراسة اجتماعية- اقتصادية و عمرانية)، من مطبوعات الامانة العامة لادارة الثقافة والشباب، الموصل.
- صالح، برهان جبار، (٢٠٠٤)، قلعة اربيل بين الماضي والحاضر، الطبعة الاولى، اربيل.
- لسترنج، كي، (١٩٥٤)، بلدان الخلافة الشرقية، ترجمة: بشير فرنسيس وكوركيس عواد، مطبعة الرابطة، بغداد.
- راولف، ليونهارت، (٢٠٠٨)، رحلة الهولندي الدكتور ليونهارت راولف الى (طرابلس- دمشق- حلب- برقة- ديرالزور- بغداد- خانة- فلوجة- هيت- كركوك- أربيل) في النصف الثاني من القرن السادس عشر الميلادي، الترجمة: د.سليم احمد خالد، الطبعة الاولى، دار العربية للموسوعات، بيروت.
- رسول، اسماعيل شكر (الدكتور)، (٢٠٠٥)، أربيل دراسة تأريخية في دورها الفكري و السياسي (١٩٣٩-١٩٥٨)، الطبعة الثانية، مطبعة بينايى، السليمانية.
- مكاي، دروثي، (١٩٦١)، مدن العراق القديمة، ترجمة: يوسف يعقوب مسكوني، مطبعة شفيق، بغداد.
- كورية، يعقوب يوسف، (١٩٩٨)، يهود العراق (تأريخهم، أحوالهم، هجرتهم)، لبنان.
- وهبي بك، توفيق، (٢٠٠٦). الآثار الكاملة، الجزء الاول، (اعداد: رفيق صالح)، السليمانية.

- يوسف، شريف، (١٩٨٢)، تاريخ فن العمارة العراقية في مختلف العصور، مطبعة دار الرشيد. بغداد.
- هروتي، سعدي عثمان، (٢٠٠٨)، كوردستان والامبراطورية العثمانية (دراسة في تطور سياسة الهيمنة العثمانية في كوردستان ١٥١٤-١٨٥١)، الطبعة الاولى، مطبعة خاني، دهوك.
- هروتي، سعدي عثمان (الدكتور)، (٢٠١٢)، دراسات اكاديمية في تاريخ كردستان الحديث، عمان.

ج-بە زمانی ئینگلیزی:

- *Ahmed, K.M., (2003) The Northern Transtigris in the first half of second millennium, M.A. thesis, unpublished, Leiden.*
- *Longrigg,S.H.,(1953), Iraq: 1900 To 1950 (A Political, Social, And Economic History), Oxford University Press, Great Britain.*

وتار و توێژینەوە:

أ-بە زمانی کوردی:

- دەباغ، فەیسەڵ، (١٩٩٩)، چەند زانیارییەکی دەگمەن لەبارەی ویلایەتی موسڵ لە ساڵانی (١٨٨٧-١٨٩٤)دا، گۆڤاری هەولێر، ژمارە (٤)، هەولێر.

ب-بە زمانی عەرەبی:

- البرادوستي، زيدان رشيدخان اودل (الدكتور)، (٢٠١٣)، قيسرية الجلبية (قيسرية الحاج قادر الجلبي الدباغ)، في: تاريخ اربيل ودورها الحضاري، من بحوث المؤتمر العلمي الثاني التي عقدها جامعة صلاح الدين/ اربيل، أربيل.
- حجارة، اسماعيل، (١٩٧٠)، دمى من تل قالينج اغا، مجلة (سومر)، مج: ٢٦، بغداد.
- الزركاني، خليل حسن (الدكتور)، (٢٠١٣)، قلعة اربيل من القلاع الشامخة في التاريخ، في: تاريخ اربيل ودورها الحضاري، من بحوث المؤتمر العلمي الثاني التي عقدها جامعة صلاح الدين/ اربيل، أربيل.
- قادر، عبدالجبار (الدكتور)، (كانون الاول ١٩٩٠)، أربيل في السالنامات العثمانية، مجلة (كاروان)، السنة التاسعة، عدد (٩١)، اربيل.

- السعدي، عباس فاضل (الدكتور)، (٢٠١٣)، الانتشار المكاني لسكان القلعة وبقية محلات مدينة اربيل، في: تاريخ اربيل ودورها الحضاري، من بحوث المؤتمر العلمي الثاني التي عقدها جامعة صلاح الدين / اربيل، أربيل.
- يوسف، شريف، مدن الطرق القديمة وتخطيطها ومبانيها وما حصل من تطور في بعضها، "آفاق عربية" (مجلة)، العدد (١٦)، بغداد، شباط ١٩٧٦.

ئینسایکلۆپیدیا:

أ-بە زمانی کوردی:

- حەسەن، مەولود ئیبراهیم، (٢٠٠٩)، " گەڕەکەکانی هەولێر"، لە: ئینسکلۆپیدیای هەولێر (ئەربیل)، بەرگی شەشەم، چاپی یەکەم، چاپخانەی گرین گالۆری، لوبنان.
- شەقڵاوەیی، حەبیب، (٢٠٠٩)، "مەسیحییەکانی هەولێر"، لە: ئینسکلۆپیدیای هەولێر (ئەربیل)، بەرگی شەشەم، چاپی یەکەم، چاپخانەی گرین گالۆری، لوبنان.
- عەبدوڵڵا، هوشیار، (٢٠٠٩)، "دەرگای ئەحمەدی قەڵای هەولێر"، لە: ئینسکلۆپیدیای هەولێر (ئەربیل)، بەرگی شەشەم، چاپی یەکەم، چاپخانەی گرین گالۆری، لوبنان.

ب-بە زمانی عەرەبی:

- سترك، م.، (١٩٣٣)، "اربيل"، في: دائرة المعارف الاسلامية، الجزء الاول، القاهرة.

ج-بە زمانی ئینگلیزی:

- *Ashtor,Eliyahu, "Irbil", Encyclopaedia Judaica. Ed. Michael Berenbaum and Fred Skolnik.2nd ed. Vol. 10. Detroit: Macmillan Reference USA, 2007.P.24-25.*

ملخص البحث

أحياء مدينة أربيل من خلال الاحصائيات الرسمية العراقية (١٩٤٧–١٩٥٨)

يلقي هذا البحث الضوء على التطورات التي شهدتها أحياء مدينة أربيل في العهد الملكي. الذي شهدت كغيرها من المدن نموا بطيئا في القرن الاخير من العهد العثماني، ولكنها تأثرت بطبيعة الحال بالآثار التي خلفتها الحرب العالمية الاولى على العالم والمنطقة.

رصد البحث التطور التأريخي لأحياء المدينة في كلا القطاعين (القلعة ومحيطها)، وحاول تحليل المعلومات والمعطيات الاحصائية الرسمية المتعلقة بالمدينة وأحيائها في مختلف المجالات: عدد السكان وتوزيعهم على الاحياء، عدد المؤسسات الحكومية والاهلية والدينية في تلك الاحياء وطراز البناء. كما عرض البحث مستندا الى المصادر المعتبرة العلاقات بين السكان وانماط حياتهم والقيم والعادات التي كانت تتحكم بحياتهم في هذه المرحلة التاريخية القريبة.

Abstract

Erbil City Quarters in formal Iraqi statistics (1947-1958)

This study highlights the developments witnessed by Erbil City Quarters in formal Iraqi statistics; the city, like other cities, had been making a slow progress during the last century of the Ottoman rule. Yet, it was influenced by the consequences of the First World War on the world in general and the region in particular.

Thus, the present study tackles the historical development of the city's neighborhoods in all their tow areas; the citadel, and citadel's immediate surroundings. Hence, it analyzes the city's official statistical data in different walks of life, the population and its distribution in the neighborhoods, the number of state and private institution therein, and the prevalent architectural modes. Depending on reliable sources, the study also explores the relation between the city's inhabitants, their lifestyles, values, and tradition, which shaped their lives during the aforementioned historical stage.